

KWETSBARE MINDERHEID, ZICHTBARE GEMEENSCHAP

© 2009 Guido de Brès-Stichting, Gouda
ISBN 978-90-78323-08-2

Foto omslag: De grotkerk in Antiochië (nu: Antakya, Turkije). Algemeen wordt aangenomen dat Petrus en Paulus hier hebben gepreekt. In Antiochië is voor het eerst de benaming 'christenen' gebruikt, Hand. 11:26. (foto RD, Anton Dommerholt)

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij digitaal, elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, digital, electronic, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Drs. J.W. van Berkum e.a.

Kwetsbare minderheid, zichtbare gemeenschap

*De Vroege Kerk als inspirerend voorbeeld voor
christenen in een seculiere samenleving*

Samengesteld door de werkgroep:
Prof. dr. A. Baars, drs. J.W. van Berkum, ds. L.J. Geluk,
dr. A. Goudriaan, mr. G. Holdijk en dr. K. van der Zwaag

GUIDO DE BRÈS-STICHTING - GOUDA

Inhoud

Woord vooraf.....	7
1. Inleiding.....	9
2. Het leven in de tijd van de Vroege Kerk.....	15
3. Overheid en maatschappij.....	25
4. De zorg voor de naaste.....	38
5. Huwelijk en gezin.....	52
6. Werk en beroep.....	67
7. Sport en spel.....	81
8. Vreemdelingschap en ascese.....	96
9. Vervolgingen en martelaarschap.....	108
10. Christelijke apologetiek.....	119
11. Slotbeschouwing.....	131
Literatuur.....	138
Bijlage 1. Vroegchristelijke auteurs.....	143
Bijlage 2. Tijdbalk Vroege Kerk.....	148

Woord vooraf

‘Historia docet’. Deze, in ieder geval voor historici, bekende term, geeft aan dat er van de geschiedenis te leren is. Vooral in een tijd van snelle en ingrijpende veranderingen, is de behoefte groot om te kijken naar het verleden. ‘Hoe gingen onze voorouders met bepaalde ontwikkelingen om? Welke antwoorden gaven zij op de vragen die in hun tijd gesteld werden?’ zijn in dit verband voor de hand liggende vragen.

Bij die oriëntatie op het verleden moeten we echter voorkomen dat we in een valkuil stappen. Welke? Dat je mensen vanuit het verleden antwoord laat geven op vragen die nu spelen. Dan laat je die mensen als het ware buikspreken. Je laat ze zeggen wat je zelf vindt. Dan ga je op een onverantwoorde wijze met het verleden om. De bekende historicus Geyl sprak in dit verband over misbruik van de geschiedenis. Bij de voorbereiding van deze nota en de bestudering van de thema’s zijn we ons bewust geweest van de genoemde valkuil.

We hebben ons gericht op thema’s die voor christenen in de eerste eeuwen van het christendom en in deze tijd een rol speelden en spelen. Aan de hand van die thema’s komt de spanning openbaar tussen het waarden- en normenpatroon van een minderheid, in dit geval die van Bijbelgetrouwe christenen, en de cultuur zoals die in de samenleving in hoofdlijnen handen en voeten krijgt. Die spanning wordt verwoord in begrippenparen als distantie en participatie, persistentie en assimilatie. We kunnen met een verwijzing naar het bekende boek van Augustinus wijzen op het burgerschap van De Stad Gods en dat van de stad van de mens. Omdat deze twee steden tegelijkertijd zichtbaar zijn en hun inwoners door elkaar leven, is spanning onontkoombaar. De SGP realiseert zich dat. Onze partij is geen voorstander van wereldmijding, maar heeft een waardevolle boodschap voor de samenleving in zijn geheel. Die boodschap is gebaseerd op het Woord van de levende God. Dat Woord is heilzaam voor iedereen.

Bij de keuze van de thema's hebben we gekeken naar voor de hand liggende aspecten van het dagelijkse leven, zoals huwelijk en gezin, werk en beroep, sport en spel. Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met een paragraaf waarin de vraag gesteld wordt wat wij als SGP'ers van die oriëntaties op het verleden kunnen leren. Door deze opzet kunnen de hoofdstukken ook afzonderlijk gelezen worden. De oriëntatie en de lessen bieden bouwstenen voor het beleid dat de SGP vandaag de dag wil voeren.

Het bestuur van de Guido de Brès-Stichting heeft veel waardering voor het onderzoek en de studie van de werkgroep. Deze bestond uit prof. dr. A. Baars, drs. J.W. van Berkum, ds. L.J. Geluk, dr. A. Goudriaan (voorzitter), mr. G. Holdijk en dr. K. van der Zwaag. De werkgroep heeft met erkentelijkheid gebruik gemaakt van de adviezen van ds. J. Koppelaar. Hoofdstuk 3 van de nota is geschreven door dr. Van der Zwaag, het tiende is van de hand van dr. Goudriaan en drs. Van Berkum heeft de overige voor zijn rekening genomen.

Het is de wens van het bestuur dat deze nota een goed onthaal mag hebben. We spreken de verwachting uit dat de zinvolle inhoud een bijdrage zal leveren aan de bezinning en het gesprek over de doorwerking van de Bijbelse beginselen in de politiek en de samenleving. Ze zijn afkomstig van God en daarom meer dan de moeite waard.

Dr. W. Fieret

Voorzitter van de Guido de Brès-Stichting

1. Inleiding

1. Onbegrip

Augustinus verdeelt in zijn bekende werk *De Stad van God* de mensheid in twee steden: de stad van God en de stad van de wereld. Tot de stad van God behoren de mensen die hier op aarde leven door het geloof in God en Hem liefhebben. De stad van de wereld bestaat uit degenen die God niet als hun Schepper erkennen hun eigen goden vereren en de wereld liefhebben.¹ Vanaf het begin van de wereld tot het einde zijn beide steden vermengd. Dit heeft tot gevolg dat er voortdurend confrontaties tussen beide steden zijn. Die zijn er altijd hier op aarde sinds de zondeval (de ongehoorzaamheid van de mens tegen God) geweest en die zullen er ook blijven tot de laatste dag toe.

Het is van alle eeuwen dat christenen worden beschuldigd van misdaden en bijbelse opvattingen in diskrediet worden gebracht. In alle perioden van de mensheid ondervindt het christendom bestrijding. Christenen worden voortdurend geroepen hun geloof te verdedigen tegen aanvallen van andersdenkenden. Uit de kritiek op het christendom blijkt dat er veelal sprake is van vooroordelen en onbegrip. Vaak worden op grond van een verkeerde voorstelling van zaken conclusies getrokken en kunnen andersdenkenden niet begrijpen hoe christenen tot bepaalde opvattingen komen.

Ten tijde van de Vroege Kerk worden christenen als staatsgevaarlijk aangemerkt, omdat ze de keizer niet willen vereren. Omdat ze 'liefdemaaltijden' houden, beschuldigt men hen onterecht van incest en kannibalisme. Ook in onze tijd zijn christenen het voorwerp van kritiek en beschuldiging. Het bijbelse standpunt dat man en vrouw een onderscheiden taak, roeping en verantwoordelijkheid op aarde hebben, wordt als discriminerend beschouwd. Wie gelooft in de bijbelse scheppingsleer wordt door velen niet voor vol aangezien. Zowel in de eerste eeuwen na Christus als nu hebben christenen met onbegrip te maken.

---

¹ Aurelius Augustinus, *De stad van God*, Baarn 1992.

2. Marginalisering

Volgens sommigen lijkt de positie van de christenen in de 21e eeuw op die van de eerste christenen. A. van de Beek heeft in 2005, op een door het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP georganiseerde conferentie, een vergelijking gemaakt tussen de 21^e eeuw en de tijd van de Vroege Kerk. Hij constateert dat er nu weliswaar geen vervolgingen zijn, maar dat de marges smal zijn: 'Er mogen dan geen leeuwen of brandstapels zijn, christenen worden gemarginaliseerd door een samenleving van brood en spelen.' Hij vraagt zich af of we niet dicht aan zitten tegen de situatie in de eerste eeuwen toen de elite ook niets wilde weten van het christelijk geloof.²

De conclusie van Van de Beek dat christenen worden gemarginaliseerd, kan met diverse voorbeelden worden geïllustreerd. Aan het bestaansrecht van christelijke organisaties wordt geknaagd. De ruimte voor christelijke instellingen en organisaties om door middel van een toelatings- en personeelsbeleid de identiteit te kunnen handhaven, komt steeds meer onder druk te staan. Binnen de overheid wordt het voor christenen ook steeds moeilijker om bepaalde functies te vervullen. Voor trouwambtenaren die vanwege hun geloofsovertuiging geen 'homohuwelijken' kunnen sluiten, is steeds minder ruimte.

Ook in de politiek zien we deze ontwikkeling. Het lijkt er op dat de ruimte voor godsdienstige opvattingen meer en meer wordt gereduceerd tot het privé-domein. Er is nog wel respect voor het werk van christen-bestuurders. Over het algemeen wordt hun inzet en arbeidsethos geroemd. De verdraagzaamheid houdt echter op wanneer levensbeschouwelijke vraagstukken aan de orde komen. Wie er een andere dan de dominante visie op na houdt met betrekking tot alternatieve samenlevingsvormen en ethische vraagstukken zoals abortus en euthanasie, heeft het zwaar te verduren. In 2004 werd de Italiaan Rocco Buttiglione geweerd uit de Europese Commissie, omdat hij bezwaren had tegen homoseksualiteit en opkwam voor het traditionele gezin. Ook SGP'ers wordt het steeds lastiger gemaakt publieke ambten te bekleden. Dat bleek onder andere in

---

² A. van de Beek, 'Christenen en de maatschappij in de vroege kerk', in: *Zicht* 2005, nr. 1, p. 9-16.

2003 toen de SGP in beeld was bij de kabinetsformatie. Voor velen is samenwerking met de SGP onverteerbaar. Ook op lokaal niveau zijn hiervan voorbeelden te noemen. De benoeming van een SGP-burgemeester leidt soms tot een storm van protest.

Van christenen wordt verwacht dat ze zich aanpassen aan de meerderheid en/of hun mond houden. De gelijke behandelingswetgeving, aanvankelijk bedoeld om ruimte voor minderheden te garanderen, wordt nu gebruikt als middel om christenen te 'dwingen' hun visie aan te passen. De discussie over de gewetensbezwaarde trouwambtenaar is hiervan een voorbeeld.

3. Bezinning

De hierboven genoemde ontwikkelingen nopen tot bezinning op de vraag welke houding van christenen wenselijk is in een samenleving waarin de seculiere moraal dominant is en onverdraagzame trekken toont. Net als de christenen nu, leefden ook de eerste christenen als minderheid in een niet-christelijke samenleving. Van de eerste christenen is bekend dat van hun leven een wervende kracht uitging waardoor veel heidenen tot het christendom zijn overgegaan. Dit roept de vraag op wat wij van christenen ten tijde van de Vroege Kerk kunnen leren. Hoe stonden zij in de maatschappij? Wat zagen zij als hun roeping? Op welke plaatsen en via welke platforms participeerden zij? Wat was hun houding en visie op belangrijke thema's in de tijd waarin zij leefden?

In deze studie staat de vraag centraal wat de positie en houding zijn van de eerste christenen in de maatschappij van hun dagen en wat christenen in de 21e eeuw van hen kunnen leren. Doel van deze studie is om de bezinning van hedendaagse christenen op hun minderheidspositie in West-Europa te bevorderen door de aandacht te vestigen op de leefwijze van christenen die, in een heel andere tijd en samenleving, ook in een minderheidspositie verkeerden. Daarvoor is een beknopte schets van het historische materiaal nodig. Vervolgens kan de vraag gesteld worden of uit dit materiaal lessen te trekken zijn voor de manier waarop christenen in de 21^e eeuw zich kunnen opstellen in een samenleving waarin een seculiere moraal dominant is.

In deze studie is gekozen voor een thematische aanpak. Er is een aantal thema's uit het christelijke verleden geselecteerd die ook in onze tijd actueel zijn of die aan christenen in de 21^e eeuw nog te denken kunnen geven. Het betreft de volgende acht thema's: overheid en maatschappij, de zorg voor de naaste, huwelijk en gezin, werk en beroep, sport en spel, vreemdelingschap en ascese, vervolgingen en martelaarschap, en christelijke apologetiek. De thematische hoofdstukken zijn zo geschreven dat ze zelfstandig, dus los van elkaar, te lezen zijn. Doordat bepaalde informatie betrekking heeft op meerdere thema's is enige herhaling onvermijdelijk.

4. Periode en bronnen

Deze studie beperkt zich tot de houding van de christenen in de eerste drie eeuwen. Het is de tijd van de regering van keizer Augustus tot keizer Constantijn. De Heere Jezus Christus wordt geboren als Augustus keizer is. Op dat moment is er vanzelfsprekend nog geen christelijke gemeente. De eerste christengemeente in Jeruzalem vormt zich rondom de twaalf discipelen van de Heere Jezus na de uitstorting van de Heilige Geest op Pinksteren. Desondanks nemen we als beginpunt van ons onderzoek het begin van onze jaartelling, omdat de geboorte van de Heere Jezus cruciaal is voor het ontstaan van het christendom in de jaren daarna. Het eindpunt is het jaar 313. Dan legt Constantijn in het zogeheten *Edict van Milaan* vast dat de christenen vrijheid van godsdienst krijgen. Officieel komt er dan een einde aan de bedreigde status van het christendom.

De eerste christenen leefden ongeveer tweeduizend jaar geleden. Het aantal primaire bronnen dat uit die tijd nog beschikbaar is, is beperkt. Een belangrijke bron is het Nieuwe Testament. De Evangelien en brieven van de apostelen geven ons een beeld van de tijd waarin de Heere Jezus predikt en het ontstaan van de eerste christengemeenten. Elke gemeente kent zijn eigen problemen. De diversiteit in de Nieuw-Testamentische brieven zijn daar het bewijs van. De apostelen geven onderwijs toegesneden op de plaatselijke situatie.

Om zicht te krijgen op de na-apostolische tijd kunnen we bij de werken van de apostolische vaders terecht. Zij leefden in de tijd

van ca. 80/90 tot 160 na Christus. Daarna hebben meerdere christelijke auteurs van zich laten horen. Hoewel er dus diverse bronnen zijn om een beeld te vormen van de leer en het leven van de eerste christenen, blijft voorzichtigheid geboden bij de interpretatie. Niet in alle gevallen is even goed in te schatten hoe representatief sommige uitspraken van kerkvaders zijn geweest. Desondanks is in deze studie op basis van diverse fragmenten uit de bronnen geprobeerd een beeld te schetsen van de christenen in de eerste drie eeuwen na Christus.

5. Verantwoording

In deze nota wordt beschreven wat christenen in de 21^e eeuw kunnen leren van de houding van de christenen in de eerste drie eeuwen na Christus. De vraag is reëel waarom een wetenschappelijk instituut voor een politieke partij over dit thema publiceert. Daarvoor verwijzen we naar een in 2006 door het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP gepubliceerde studie over de netwerksamenleving. In deze nota is geconstateerd dat politieke besluitvorming niet alleen plaatsvindt in vergaderingen van de gemeenteraad, de provinciale staten, de Eerste en Tweede Kamer en het Europees parlement. Bedrijven, maatschappelijke organisaties, belangengroeperingen hebben de afgelopen decennia ook steeds meer invloed gekregen. In de genoemde nota is de conclusie getrokken dat politieke partijen voor de uitdaging staan hun leden te mobiliseren om niet alleen in politieke verbanden actief te zijn, maar ook op andere plaatsen waar een bijdrage kan worden geleverd aan het publieke belang.

Voor een politieke partij als de SGP is het belangrijk haar achterban te mobiliseren en bewust te maken van haar verantwoordelijkheid voor de samenleving. Om hieraan invulling te geven kan een politieke partij zoals de SGP bijdragen aan bezinning op de vraag welke houding en positiebepaling van een christelijke minderheid wenselijk is temidden van een dominante seculiere meerderheid. De inhoud van deze nota is dus niet alleen relevant voor christenpolitici, maar voor iedere christen. Christenen zijn op veel terreinen van het leven actief, zowel in politiek als maatschappij. Daar krijgen ze te maken met andersdenkenden. Voor alle christenen is het

waardevol kennis te nemen van de wijze waarop de eerste christenen in het leven stonden en hoe zij omgingen met spanningsvolle vragen. Doordat er lessen worden getrokken voor deze tijd, krijgen christenen tevens gedachten aangereikt om na te denken over hun eigen houding in een seculiere maatschappij.

6. Leeswijzer

De opbouw van deze studie is als volgt. In het volgende hoofdstuk geven we eerst een korte schets van de tijd waarin de eerste christenen leven (2). Daarna komen achtereenvolgens de volgende thema's aan bod. Overheid en maatschappij (3). De zorg voor de naaste (4). Huwelijk en gezin (5). Werk en beroep (6). Sport en spel (7). Vreemdelingschap en ascese (8). Vervolgelingen en martelaarschap (9) en Christelijke apologetiek (10). Aan het eind van elk thematisch hoofdstuk worden lessen getrokken voor christenen in de 21^e eeuw. Deze studie sluit af met een korte slotbeschouwing (11). Als bijlage is van de vroegchristelijke auteurs die in deze studie aan het woord komen een korte beschrijving opgenomen. Tevens is er een bijlage met een beknopte historische tijdbalk.

2. Het leven in de tijd van de Vroege Kerk

1. Inleiding

Voordat in de volgende hoofdstukken de houding van de eerste christenen wordt beschreven op diverse terreinen, volgt in dit hoofdstuk een schets van de maatschappelijke, politieke en kerkelijke omstandigheden waarin de christenen in de eerste drie eeuwen leven. De beschrijving in dit hoofdstuk is beknopt, omdat in de volgende thematische hoofdstukken diverse aspecten uitvoeriger aan bod komen.

Achtereenvolgens wordt ingegaan op: het bestuur van het Romeinse rijk (2), de maatschappelijke situatie (3), de godsdienstige overtuiging van de inwoners (4), de verbreiding van het christendom (5), de christenvervolgingen (6) en de christelijke auteurs die de leer en het leven van de christenen trachten te beïnvloeden (7).

2. Het bestuur

De christenen in de eerste drie eeuwen na Christus wonen in gebieden die deel uitmaken van het grote Romeinse keizerrijk. In figuur 1 zijn de grenzen van het rijk aangegeven, zoals die er in de eerste helft van de 2e eeuw uitzien. Het Romeinse rijk is dan op het hoogtepunt van haar bloei.

De Heere Jezus wordt geboren in de tijd dat Augustus keizer is (27 v.Chr. - 14 n.Chr.). De periode voor de regering van Augustus is er één van revolutie en burgeroorlog. Ten tijde van Augustus breekt een periode van relatieve rust en vrede aan, die ook wel de *pax romana* wordt genoemd. Deze *pax romana* duurt tot de dood van keizer Marcus Aurelius in 180 na Christus. Dat wil niet zeggen dat in deze periode geen opstanden plaatsvinden. Van tijd tot tijd is er onrust, maar het leger is snel inzetbaar om lokale verzetshaarden op te ruimen.

De *pax romana* wordt mede mogelijk gemaakt door het goed georganiseerde bestuur van het rijk. Het Romeinse rijk is opgedeeld in een groot aantal provincies. Er zijn keizerlijke en senatoriale provincies. Het bestuur van de senatoriale provincies (de vreedzame provincies) is in handen van proconsuls, die door de senaat is aan-

gesteld en ook aan de senaat verantwoording moet afleggen. In de senaat hebben vertegenwoordigers van de belangrijkste families in Rome zitting. Tot de keizerlijke provincies behoren de provincies die rechtstreeks onder de keizer staan. Dit zijn de politiek onrustige provincies en de provincies waar de Romeinse legioenen zijn gestationeerd.³

Figuur 1. De grenzen van het Romeinse rijk (bron: wikipedia)

Aan het eind van de tweede eeuw raakt het Romeinse rijk in toenemende mate in verval. De macht van Rome komt steeds meer onder druk te staan. Volkeren uit buurlanden trekken de grenzen over. Door de volksverhuizingen in Europa en Azië zijn barbaren in de omgeving van het Romeinse rijk terecht gekomen. Daarnaast ontstaan er na de dood van opeenvolgende keizers bestuurscrisis. In een tijdsbestek van nog geen vijftig jaar, van 238-285, zijn er

³ Everett Ferguson, *Backgrounds of Early Christianity*, Grand Rapids/Michigan 2003, p. 43.

eenentwintig keizers. Geen van deze keizers weet een adequaat antwoord te geven op de dreiging aan de grenzen. Aan het eind van de derde eeuw kunnen de Goten en Alemannen ongehinderd het rijk binnentrekken en land in bezit nemen. Om de bestuurbaarheid van het rijk te verbeteren, verdeelt keizer Diocletianus in 293 het rijk in vier praefecturen die bestuurd worden door de keizer, een medekeizer en twee onderkeizers. Wanneer Diocletianus aan het begin van de vierde eeuw terugtreedt, ontstaat een heftige strijd om de troonopvolging. Uiteindelijk komt Constantijn als overwinnaar uit de strijd.

3. Maatschappij

Het leven in het Romeinse rijk is vooral gericht op de steden. Daar liggen kansen en mogelijkheden voor handel en persoonlijke ontwikkeling. De belangrijkste stad van het rijk is Rome. In Rome is voor de tijd van de Heere Jezus al een aanzienlijke Joodse gemeenschap. In het Nieuwe Testament lezen we dat de christelijke gemeente in Rome bestaat uit gelovigen uit heidenen en Joden. De tweede stad is Alexandrië (in Egypte). Van de vijf wijken zijn er twee joods.

De Romeinse samenleving is een standenmaatschappij die bestaat uit verschillende klassen. De omvang van het bezit van land en vermogen is vooral bepalend voor de klasse waartoe men behoort. Tot de hoogste klasse behoren de senatoren. Daarna komt de stand van de ridders of ruiters. De eerste en tweede stand samen vormen de Romeinse aristocratie. De derde en grootste stand bestaat uit vrije burgers. De vrijgelaten slaven vormen een vierde klasse. Zij genieten de bescherming van hun vroegere heer en blijven soms zelfs wonen en werken in zijn huis. De slaven maken geen deel uit van het klassensysteem. Een slaaf wordt gezien als levend gereedschap. De leefomstandigheden van slaven kunnen sterk verschillen. De slaven die veroordeeld zijn tot het werken in de mijnen verkeren in de slechtste omstandigheden. Hun levensverwachting is kort. De huisslaven van de keizerlijke familie leven daarentegen in goede omstandigheden. De slaven verrichten een groot deel van de arbeid die nodig is om de maatschappij draaiend te houden.

Het Romeins burgerschap is een instrument om de loyaliteit aan Rome te bevorderen en het teken van de eenwording van het Romeinse rijk. Burgerschap kan onder andere worden verkregen door geboorte uit ouders die het burgerschap bezitten en als een gunst voor een speciale dienst aan het rijk. Wie het Romeins burgerschap bezit, heeft verschillende voorrechten. Een Romeins burger heeft stemrecht. Verder mag hij niet worden gezeseld of gekruisigd. Ook kan hij in geval van juridische conflicten zich beroepen op de keizer.⁴

4. Godsdienst

Iedereen in het grote Romeinse rijk gelooft in een of meer goden. Atheïsme komt niet voor. Het erkennen en vereren van de goden hoort bij het dagelijkse leven. Niet alleen de goden, maar ook de keizer krijgt goddelijke verering. Keizer Augustus ziet de keizerverering vooral als een politiek instrument. Hierdoor wil hij de betrokkenheid van de burgers bij Rome vergroten en de eenheid van het Romeinse rijk benadrukken. Niet alleen de priesters moeten offers ter ere van de keizer brengen, maar ook de gewone burgers.

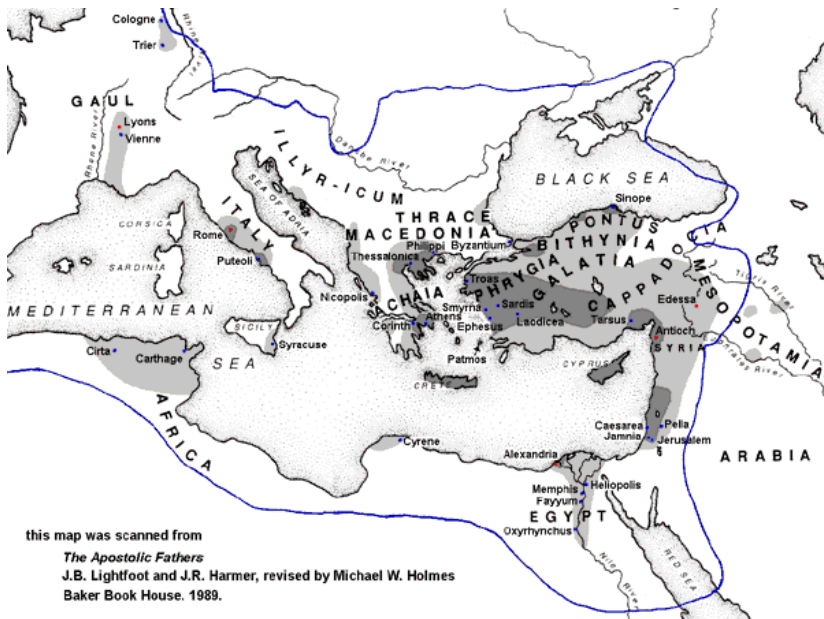
Binnen het jodendom is de goddelijke verering van een mens afgoderij. Omdat het jodendom de status heeft van een wettig toegestane godsdienst, hoeven de Joden niet aan de keizer te offeren. Deze status hebben zij te danken aan in het verleden bewezen militaire verdiensten. Ook voor de christenen is de keizerverering godslasterlijk. Omdat het christendom als stroming binnen het jodendom wordt gezien, zijn ook zij vrijgesteld van de offerplicht. Later wanneer het christendom en jodendom steeds verder van elkaar af komen te staan, gaan de Romeinen het christendom als een afzonderlijke godsdienst zien. Het christendom wordt dan niet meer beschermd door de bijzondere status die het jodendom geniet. Sinds die tijd wordt de weigering van de christenen om de keizer te vereren, opgevat als verraad. Dit leidt op diverse momenten tot verschrikkelijke christenvervolgingen.

---

⁴ Ferguson, *Backgrounds of Early Christianity*, p. 55-63.

5. Verbreiding van het christendom

De Heere Jezus geeft Zijn discipelen de opdracht om het Evangelie te verkondigen onder alle volken (Matth. 28:19). De discipelen beginnen in Jeruzalem met hun zendingsopdracht (Luk. 24:47). Doordat Saulus de gemeente in Jeruzalem vervolgt, vluchten de gelovigen uit de stad (Hand. 8:4). Ze verspreiden zich over het gehele omliggende land. Hierdoor komen heidenen in aanraking met het Evangelie. Zo ontstaat de eerste christelijke gemeente onder de heidenen in Antiochië, de hoofdstad van de Romeinse provincie Syrië. Daarna gaat men over tot het maken van zogeheten zendingsreizen. Zo verspreidt het Evangelie zich over het hele Romeinse rijk.

- Omvang van de christelijke gemeenschappen in de 1e eeuw
- Omvang van de christelijke gemeenschappen 185 na Chr.

Figuur 2. De verspreiding van het christendom

Het Romeinse rijk bestaat uit volken met verschillende talen, culturen en godsdiensten. Het Grieks is in die tijd een gemeenschappelijke taal waardoor mensen met verschillende talen en dialecten met elkaar kunnen communiceren. Daarom maken christelijke auteurs met name gebruik van deze taal. De culturele identiteit van de bevolking is ook geen belemmering voor de overgang tot het christendom. Mensen hoeven bijvoorbeeld niet zoals bij de Joden besneden te worden. Bepalend voor de praktijk van de eerste christenen is dat de overgang tot dit geloof niet verplicht tot een verandering in maatschappelijke positie: men blijft wat men is op het moment dat men tot het geloof komt.⁵ Dit maakt de christelijke gemeente aantrekkelijk voor de Jodengenoten of de 'godvrezenden', die weer een brug vormen naar de heidenen.⁶

Keizer Augustus levert een belangrijke bijdrage aan de verbetering van de infrastructuur. Door de aanleg van havens en nieuwe wegen nemen de communicatiemogelijkheden tussen de verschillende gebiedsdelen van het grote keizerrijk toe. Hierdoor kunnen niet alleen de Romeinse legers zich snel verplaatsen, maar kan ook het christendom zich gemakkelijk verspreiden over het rijk.

Vóór Constantijn kerken de christenen aanvankelijk in synagogen, totdat de Joden hen niet langer tolereren. In Handelingen kunnen we lezen dat Paulus het Evangelie verkondigt in de synagoge. Later komt men samen in zogeheten huiskerken: woningen van welgestelden die voor het houden van kerkdiensten ter beschikking worden gesteld en daarvoor geschikt gemaakt. Dagelijks zijn er aan deze huizen gemeenschappelijke maaltijden. Van deze maaltijden maken zowel armen als rijken gebruik. De gemeenschap en de hulp die plaatsvindt tijdens en door het organiseren van de gezamenlijke maaltijden zijn belangrijke sociale aspecten waaraan grote waarde wordt gehecht. Een doorsnee gemeente heeft een omvang van tussen de 10 en 40 personen. Tussen de lokale gemeenten ontstaan

---

⁵ G.J. van der Heide, *Christendom en Politiek in de tijd van keizer Constantijn de Grote*, Kampen 1979, p. 10.

⁶ Jodengenoten zijn heidenen die zich bekeerd hebben tot het jodendom. Godvrezenden zijn heidenen die de Joodse godsdienst aanhangen, maar zich niet hebben laten besnijden.

veel contacten. Dit is mede mogelijk door de goede verbindingen in het Romeinse rijk.

Door de groei van het christendom worden de huiskerken te klein. Het is echter niet vanzelfsprekend dat er kerken kunnen worden gebouwd. Het christendom is nog geen geoorloofde godsdienst. Het bouwen van kerken zou provocerend kunnen werken. Tijdens de vervolgingen is het ook vrijwel onmogelijk om te bouwen. In Rome komen er pas kerkgebouwen onder de regering van Constantijn. Het bouwen van kerken moeten we zien als het teken van het aanbreken van een andere tijd. Dat een aantal van die kerken gebouwd wordt op de plaats van daartoe afgebroken heidense tempels accentueert dit nog eens.⁷

6. Vervolgingen

Het misverstand bestaat dat de christenen het in de eerste drie eeuwen na Christus in het hele Romeinse rijk zwaar te verduren hebben. Dit beeld is niet juist. Dat neemt niet weg dat er verschrikkelijke vervolgingen zijn geweest. De eerste vervolging is ten tijde van keizer Nero (54-68). De christenen worden dan niet in het hele rijk vervolgd, het gaat vooral om Rome en andere delen van Italië. Keizer Domitianus (81-96) is de eerste keizer die de christenen in het hele rijk wil uitroeien. De keizer is voor de uitvoering van zijn anti-christelijke edicten aangewezen op plaatselijke magistraten. Zijn bevelen worden echter niet overal opgevolgd. Dit betekent dat de christenen op veel plaatsen met rust worden gelaten. Maar ook zonder keizerlijk initiatief kunnen er lokale vervolgingen ontstaan. Roddels en afgunst kunnen ertoe leiden dat er plaatselijk een hetze ontstaat tegen de christenen. Het christendom heeft zoals gezegd niet de status van *religio licita*, oftewel 'geoorloofde godsdienst'. Dit betekent dat er aan het christen-zijn altijd risico's zijn verbonden.

Christenen worden voor het eerst daadwerkelijk in het hele Romeinse rijk vervolgd onder de regering van keizer Decius. Deze vervol-

---

⁷ Van der Heide, *Christendom en Politiek in de tijd van keizer Constantijn de Grote*, p. 87-88.

gingen duren van 249 tot 251. Ook ten tijde van keizer Valerianus, van 257 tot 259, zijn de vervolgingen grootschalig.⁸

De periode van 260 tot 303 staat bekend als de 'Lange Vrede'. Dit is een periode van ongestoorde vrede en veiligheid voor de christenen. De keizers die na Decius en Valerianus aan de macht komen, constateren dat de vervolgingen niet leiden tot achteruitgang van het christendom, maar tot uitbreiding en bloei. De geschiedenis wijst uit dat het bloed van de martelaren het zaad van de kerk is. Ook de bevolking krijgt steeds meer waardering voor de christenen. De verhalen die rondgaan over het immorele gedrag van de christenen worden over het algemeen niet meer geloofd. Integendeel, hun hulpvaardigheid wordt geroemd. Aan de positieve beeldvorming over de christenen draagt bij dat ze niet leven in ghetto's. Christenen zijn herkenbaar in de samenleving aanwezig. Ook de sociale en economische achteruitgang van het rijk en de dreiging van vijandelijke aanvallen, maken dat de keizers en lokale politici andere zorgen aan hun hoofd hebben en de christenen met rust laten.⁹

Na de 'Lange Vrede' (260-303) breken weer verschrikkelijke vervolgingen uit. Keizer Diocletianus en zijn directe opvolgers beogen de totale uitroeiing van het christendom. Deze vervolgingen beginnen in 303 en duren voort tot 311. Dan geeft Galerius de christenen hun gebouwen terug op voorwaarde dat ze de rust niet zullen verstoren. De christenen moeten tot hun God om het welzijn van de keizer en de staat bidden. Dit deden ze overigens al. In 313 geeft keizer Constantijn de christenen godsdienstvrijheid. De kerk treedt een nieuw tijdperk in. De grote vraag voor de kerk daarbij is hoe zichzelf te blijven. Er mag gesteld worden dat het eigenlijke probleem van de kerk om kerk te blijven dáár begint, waar de Romeinse staat 'christelijk' wordt.¹⁰

---

⁸ Pierre Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn. De eerste christenen*, Leuven 2002, p. 280-283.

⁹ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 284-290.

¹⁰ Van der Heide, *Christendom en Politiek in de tijd van keizer Constantijn de Grote*, p. 29.

7. Christelijke auteurs

Omdat het Romeinse rijk uit vele verschillende culturen bestaat, is het niet zo gemakkelijk om de eenheid tussen de vele christelijke gemeenschappen te bewaren. In de eerste drie eeuwen moet strijd gevoerd worden tegen ketterse stromingen die van binnenuit een bedreiging vormen voor het christendom. Pas in 325 wordt op het Concilie van Nicea een geloofsbelijdenis vastgesteld. In de eerste eeuw leven de apostelen nog. Zij zijn oog- en oorgetuigen geweest van de prediking van de Heere Jezus en hebben gezag om de christelijke leer te verdedigen tegen aanvallen.

Tegen het einde van de eerste eeuw breekt voor de vroeg-christelijke kerk een nieuwe periode aan. De meeste apostelen en hun naaste medewerkers zijn niet meer in leven. In deze periode ontstaan geschriften die met de naam *Apostolische Vaders* worden aangeduid. Deze geschriften leveren ook een bijdrage aan het bevorderen van de eenheid in de leer. Hoewel de verzamelnaam een eenheid doet vermoeden, betreft het geschriften van een zeer uiteenlopend karakter. Zo zijn er brieven, apologetische fragmenten, een martelaarsakte, een kerkorde, een preek en een apocalyptisch werk. Van sommige geschriften is zelfs de auteur niet bekend. De geschriften vertonen wat stijl en taalgebruik betreft een nauwe verwantschap met die van het Nieuwe Testament. De geschriften van de Apostolische Vaders bevatten weinig uitgewerkte theologie, maar zijn meer geschriften die voorzien in de noden van plaatselijke kerken.¹¹

De periode van de *Apostolische Vaders* wordt doorgaans gesteld op 80/90-160 na Chr. In deze tijd zijn de christelijke gemeenschappen nog bescheiden groepen zonder maatschappelijk aanzien. De volgende geschriften worden tot de *Apostolische Vaders* gerekend: I en II Clemens, de brieven van Ignatius, de brief van Polycarpus, de marteldood van Polycarpus, de Didachè, de Brief van Barnabas, de fragmenten van Papias, de brief Aan Diognetus, de apologie van Quadratus en de Pastor van Hermas.

In de eeuw daarna bejiveren diverse christelijke schrijvers zich om de leer en het leven van de christelijke gemeenschap te beïnvloe-

---

¹¹ A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1 en 2*, Kampen 1981 en 1992.

den. Bekende christelijke auteurs in Alexandrië waren Origenes (ca. 185-253/4) en Clemens (±125/150 - 215). In Lyon: Ireneaus (ca. 140 - 202). In Carthago laten Tertullianus (ca. 160 - ca. 230) en Cyprianus (ca. 200-258) van zich horen.

3. Overheid en maatschappij

1. Inleiding

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal wat de houding van de eerste christenen is ten opzichte van de staat en de maatschappij. Zijn christenen loyale onderdanen van de staat? Trekken zij zich terug als minderheden die geen invloed (willen) hebben op het publieke leven? In de vroeg-christelijke tijd is de kerk een minderheid, en soms ook een vervolgte minderheid. Maar juist als vervolgte minderheid geeft zij een publiek getuigenis. Christenen willen goede staatsburgers zijn, maar op één punt zijn zij onverzettelijk: zij brengen de staat en keizer geen goddelijke eer toe. Dan geldt: 'men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen'.

Achtereenvolgens wordt ingegaan op de visie van de eerste christenen op de overheid (2), de keizerverering (3), de minderheidspositie (4), de vervolgingen (5), de participatie in de maatschappij (6), de vrijheid van godsdienst (7) en Constantijn de Grote (8). Het hoofdstuk sluit af met lessen die wij in de 21^e eeuw van de eerste christenen kunnen leren (9).

2. Visie op de overheid

De eerste christenen ontlenen hun richtlijnen aan de Bijbel die hen opwekt om voorbede te doen voor allen die over hen gesteld zijn. De overheid is naar Romeinen 13:4 'Gods dienaar', de onderdanen ten goede. De eerste christenen respecteren de keizer naar het woord van Jezus: 'Geef dan de keizer wat des keizers is' (Markus 12:17; Lukas 20:22). Christenen zijn bereid te geven wat de keizer toekomt en willen verder een 'stil en gerust' leven leiden.

In de tijd waarin Paulus zijn brief aan de Romeinen schrijft zijn er oproerige geesten die van mening zijn dat nu Christus gekomen is aardse koninkrijken en menselijke dienstbaarheid afgeworpen moeten worden. Paulus benadrukt in zijn brief in navolging van de Heere Jezus dat het gehoorzamen van de burgerlijke overheid niet op gespannen voet staat met het recht van God. Integendeel, de overheid is door God ingesteld. Wie de burgerlijke orde wil omkeren, verzet zich tegen God. Het gehoorzamen van de overheid en het

dienen van God gaat hand in hand. De overheid is er om de rust en orde in de samenleving te bewaren en het kwaad tegen te gaan. Ook overheden die vijanden zijn van het christelijk geloof zijn we gehoorzaamheid verschuldigd.¹²

Diverse kerkvaders verzetten zich tegen de in die tijd heersende voorstelling dat een aardse overheid van de duivel is. Een voorbeeld hiervan is Irenaeus van Lyon in de tweede eeuw. In zijn boek *Adversus haereses* (5,24) keert hij zich tegen de gnostische voorstelling van aardse overheden als demonische machten. Hij knoopt aan bij Paulus voor wie alle aardse machten door God ingesteld zijn.

Het merendeel van de uitspraken van christenen in de tweede en derde eeuw over de verhouding tussen christendom en staat zijn volgens Piepenbrink uitdrukkelijk positief. Wel hebben de aardse machten een beperkte plaats. De staat dient alleen aardse doeleinden en heeft geen verlossende betekenis met betrekking tot het eeuwig heil. De aardse machten verdienen gehoorzaamheid, God daarentegen verering. Christenen zijn geen vijanden van de keizer, maar moeten goede burgers zijn.¹³

Volgens De Visser stellen de kerkvaders zich vierkant tegen de visie van de Joodse apocalyptische schrijvers die wereldstaat en duivelenrijk als synoniem beschouwen. Zij wijzen op de staat als een schepping van God, met een hoge roeping.¹⁴ De Visser noemt dan verschillende voorbeelden van kerkvaders (Justinus, Melito van Sardes, Hippolytus, Origenes) die een nauwe band tussen kerk en staat leren die het gehele staatkundige en volksleven ten goede zou kunnen komen.

De houding ten opzichte van de overheid hangt af van de plaats waar en het tijdsgewricht waarin de christenen zich bevinden.¹⁵ Wat de heidense Romeinse overheid in die tijd betreft is sprake van ambivalentie. Er zijn christenen die de Romeinse heidense overheid

---

¹² J. Calvijn, *Verklaring van de Evangelieën*, deel 3, p. 228-230 en *Romeinen*, p. 265-269, Kampen 2004.

¹³ Karen Piepenbrink, *Antike und Christentum*, Darmstadt 2007, p. 20-23.

¹⁴ J.Th. de Visser, *Kerk en staat*, eerste deel, Leiden 1926, p. 44.

¹⁵ Eginhard Meijering, *Geschiedenis van het vroege Christendom. Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam 2004, p. 117.

(dus niet de aardse overheid als zodanig) als duivels betitelen (Hippolytus) of zijn wetten als duivelse wetten karakteriseren (Origenes). In dit kader wordt Openbaring 13 geïnterpreteerd.¹⁶

Tertullianus (ca. 160 - ca. 230) ziet met minachtig op staatsambten neer als 'praal van de duivel'. Dat is volgens De Visser niet zozeer vanwege minachting van de ambten, maar vanwege de angst dat de christenen van het hoogste doel zullen worden afgeleid. Tertullianus stelt echter wel dat een christen niet de vijand van de keizer is. 'De christen is de vijand van niemand, zeker niet van de keizer, van wie hij weet dat hij door God aangesteld is. Daarom vereert en acht hij hem, bidt hij voor zijn heil en voor het behoud van het gehele rijk opdat het moge voortbestaan en zeker zal voortbestaan zolang als de wereld zelf.'¹⁷

3. Keizerverering

Christenen zijn loyaal aan de overheid, hebben eerbied voor de overheid en bidden voor overheidspersonen. Waar ze echter grote problemen mee hebben is de *keizerverering*.

De keizerverering, oorspronkelijk uit het Oosten afkomstig, wordt in toenemende mate een belangrijk bestanddeel van de staatsgodsdienst. Keizer Augustus draagt de titel *pontifex maximus*, opperpriester van de Romeinse godsdienst. Julius Ceasar liet zich goddelijke eer welgevalen. Na zijn dood is hij als *divus Julius* ingelijfd in de galerij der goden. De keizers beschouwen zich ook als hoofd van de andere godsdiensten, inclusief de christelijke godsdienst, zonder zelf christen te zijn.

De omslag in de richting van een absolute keizerverering komt volgens Piepenbrink in de derde eeuw toen keizer Decius (249-251) in een algemeen rijksedict alle rijksbewoners verplicht om een offer te brengen aan de goden, ten einde hen gunstig te stemmen voor het -door diverse rampen geplaagde- Romeinse rijk. Bij keizer Diocletianus (284-305) komt er iets wezenlijk nieuws bij: de keizer stelt een tetrarchie (staatsvorm waarbij de macht is verdeeld over vier

---

¹⁶ Dit Bijbelboek is waarschijnlijk geschreven na de vervolging onder keizer Nero of ten tijde van Domitianus (81-96).

¹⁷ Tertullianus, *To Scapula*, II, 5-7.

personen) in, bestaande uit twee keizers (augustus) en twee medekeizers (caesar), zowel in het westelijk als oostelijk deel van het rijk. Om het systeem te legitimeren, ontwikkelt Diocletianus een religieuze legitimering: de beide *augusti* krijgen een goddelijke benaming. De *augusti* worden tot zonen van goden verheven, evenals de *caesares*.

De keizers zijn niet zelf goden, maar verstaan zich als instrumenten van de Romeinse goden. Een dergelijke religieuze legitimatie van politieke macht is in de Romeinse geschiedenis iets nieuws, aldus Piepenbrink.¹⁸

Het Romeinse rijk kenmerkt zich door een veelheid aan levensbeschouwelijke stromingen. De Romeinse staatsgodsdienst is tolerant ten opzichte van de verschillende stromingen, mits de vrede en openbare orde (*pax*) niet worden verstoord. *Religio* is de gepaste aanbidding van iedere god, zij benadrukt de maatschappelijke samenhang en de continuïteit van tradities in families en in lokale gemeenschappen.¹⁹ Godsdienst en politiek in de oudheid zijn innig met elkaar vervlochten.²⁰ Alle burgers nemen deel aan de publieke cultus en daardoor functioneert die als een sterk bindmiddel tussen de burgers en is religie een attest van goed staatsburgerschap.²¹

In de religieuze legitimatie van de tetrarchie ligt een wezenlijke grond voor de christenvervolging. Christenen weigeren de Romeinse goden te offeren. Hiermee begaan zij zowel tegen de staat als de goden, die het 'heil' van de staat op het oog hebben, majesteitschennis. Op het moment dat de politieke orde en haar sociale en rechterlijke normen religieus gemotiveerd worden, kan de staat in godsdienstig opzicht niet meer tolerant zijn. Zij kan niet meer toelaten dat andere goden vereerd worden dan die waarop zij zich beroept. De christenen worden nu vervolgd omdat zij *christenen* zijn.

---

¹⁸ Piepenbrink, *Antike und Christentum*, p. 19.

¹⁹ Peter Brown, *De opkomst van het christendom in Europa*, Baarn 1997, p. 33.

²⁰ Pierre Trouilleux, *Van Petrus tot Constantijn. De eerste christenen*, Leuven 2002, p. 40.

²¹ Trouilleux, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 41.

Christenen zijn zoals gezegd niet afkerig van het keizerambt als zodanig. Zij eren wel de keizer als hun overheid maar willen hem geen *goddelijke* eer toebrengen. Tertullianus stelt dat christenen geen enkele keizer willen aanbidden, omdat alleen God aanbedding toekomt. Irenaeus schrijft dat de overheid door God is ingesteld in het belang van de onderdanen en tot handhaving van de gerechtigheid. Maar hij keert zich tegen verering van mensen. Kerkvader Clemens van Alexandrië kritiseert het verschijnsel dat door inbedding opgeblazen mensen zichzelf tot goden maken. Zijn leerling Origines drukt het scherp uit: 'Voor een christen is de keizer slechts een mens en geen god.' Hij stelt tegenover de anti-christelijke Celsus dat niet de dienst der staatsgoden, maar de dienst van de ware God het rijk één en sterk maakt. Celsus wil, zo schrijft hij, dat wij 'met hem (de keizer) samen strijden, als het nijpt. En wij strijden niet met hem, ook niet als het nijpt; waar wij strijden vóór hem, en rusten een eigen leger der vroomheid uit door de voorbedding tot de Godheid'. Dat is, aldus H. Berkhof, de politieke loyaliteit van de christenen: geen aanbedding, maar voorbedding!²²

4. Minderheid

Christenen vormen aanvankelijk een duidelijk herkenbare minderheid. Zij keren zich af van de godencultus, bijgelovige praktijken, theaterbezoek en velen ook van de krijgsmienst. Christenen zijn een eigen gemeenschap. Volgens 1 Petrus 2:9 is de gemeente immers een uitverkoren geslacht, een koninklijk priesterdom, een heilige natie, een volk dat Gods eigendom is. Na het schisma tussen Joden en christenen, ontwikkelt de kerk zich als een zelfstandige gemeenschap, door Joden van lieverlede als *minim* (kettters) beschouwt. Aanvankelijk zien de Romeinen de christelijke gemeenten als vrijwillige genootschappen (*collegia*). Deze worden door de Romeinse overheid getolereerd, mits zij niet in conflict komen met de wetten van het Romeinse rijk.²³ Ze worden echter steeds meer als een sekte, een partij (*factio*), beschouwd, voorwerp van spot en haat. Het

---

²² H. Berkhof, *De kerk en de keizer. Een studie over het ontstaan van de Byzantinistische en de theocratische staatsgedachte in de vierde eeuw*, Amsterdam 1946, p. 25.

²³ Meijering, *Geschiedenis van het vroege Christendom*, p. 109.

ergert de heidenen dat de christenen zich onttrekken aan de godsdienstige feesten en maaltijden en dat zij de tempels niet meer bezoeken.²⁴ De christenen worden als staatsvijanden beschouwd, vijanden van het menselijk geslacht. Pierre Trouillez: 'Intellectuelen kropen in de pen om het christelijk geloof te ontmaskeren als een dwaze nieuwlichterij die de heersende religiositeit naar de kroon wilde steken. De strenge ethische maatstaven van de christenen irriteerden de massa, die van de weeromstuit roddelpraat over hun vermeende immoraliteit verspreide'²⁵.

Rond 200 bedraagt het aantal christenen rond de twee procent van de rijksbevolking. Slechts een minderheid dus. 'Maar daardoor won de kwaliteit van het christen-zijn het in de eerste eeuwen met straatlengtes van de kwantiteit', schrijft Trouillez. 'De kwaliteit van de leden straalde op hun gemeenschap af.' Trouillez wijst op de hechte groepen, die hun religieuze verbondenheid concreet vertalen in materiële solidariteit. De gemarginaliseerden -onder wie vrouwen en slaven- worden door hen als volwaardige broeders en zusters verwelkomd.²⁶

5. Vervolgingen

Rond 250 is er voor de christenen een nieuwe situatie ontstaan. Nadat al langer incidentele uitbarstingen van geweld tegen christenen geweest waren, wordt het christendom nu een probleem voor het hele rijk. In 250 wordt het eerste keizerlijke edict tegen christenen uitgevaardigd.²⁷ Het probleem komt op scherp te staan wanneer christenen weigeren de openlijke loyaliteitsverklaringen te ondertekenen die keizer Decius in 250 eist van alle onderdanen. Deze bestaat uit een openbaar offer aan de goden en aan de goddelijke genius van de keizer. De vervolgingen, die al incidenteel (maar vooral plaatselijk) begonnen onder Nero in 64 en onder Trajanus (98-117), worden scherper. Onder Decius (249-251), Valerianus

---

²⁴ De Visser, *Kerk en staat*, eerste deel, p. 37.

²⁵ Pierre Trouillez, *Bevrijd en gebonden. De Kerk van Constantijn (4de en 5de eeuw n. Chr.)*, Leuven 2006, p. 11.

²⁶ Trouillez, *Bevrijd en gebonden*, p. 12.

²⁷ Brown, *De opkomst van het christendom in Europa*, p. 33.

(253-260) en Diocletianus (284-305) wordt het christendom zelfs met de ondergang bedreigd.

Onder Diocletianus wordt het gebruikelijk om de keizer aan te spreken met *dominus* of Heer. De caesar omringt zich met allerlei ceremonies en krijgt de bijnamen van heilig en hoogheilig (*sacer* en *sacratissimus*). Geen wonder dat deze absolute monarch moet botsen tegen de christenen. Maar ook het feit dat de opkomende macht van de kerk met haar universele organisatie een staat in de staat is geworden, leidt tot toenemende wrijving en conflicten. Het gevolg is dat Diocletianus met edicten godsdienstige samenkomsten van christenen verbood, voorgangers gevangen neemt en christenen verplicht om offers aan de keizer te brengen. Na Diocletianus gaan Galerius en Maximinus op dat spoor verder. Galerius stelt dat de christenen als vijanden der goden en tegenstanders van de staatsgodsdienst moeten worden uitgeroeid.

6. Actieve participatie

In hoeverre kunnen christenen overheidsambten bekleden? Volgens Piepenbrink deed zich deze vraag vooral voor in de oostelijke provincies van het Romeinse rijk, waar sinds de tweede eeuw verschillende personen, die behoren tot de sociale bovenlaag, zich tot het christendom hadden bekeerd. Deze christenen zijn geïnteresseerd om deel te nemen aan het maatschappelijke leven. Het probleem is echter, zoals christelijke auteurs in die tijd steeds benadrukken, dat dragers van deze publieke ambten het nauwelijks vermijden kunnen om in het kader van hun werkzaamheden offers aan de keizer of de goden te brengen.

Tertullianus vertegenwoordigt in zijn *De idololatria* de opvatting dat het bijna onmogelijk is zich als dragers van publieke ambten verre te houden van heidense cultische handelingen. Hij stelt hoge eisen aan christelijke ambtsdragere omdat hij niet alleen de actieve volbrenging van deze offers verbiedt, maar hen ook niet toestaat deze door anderen te laten voltrekken. Zelfs de aanwezigheid van een magistraat bij een offerhandeling wordt al betiteld als afgodendienst (*idololatria*).

Een ander probleem voor een publiek overheidsambt is dat degenen die rechterlijke functies vervullen, doodsvonnissen moeten vellen,

wat volgens Tertullianus om bijbelse gronden niet acceptabel is. Zijn positie wordt echter volgens Piepenbrink lang niet door alle christenen gedeeld. Zo zijn er grafschriften van enkele christenen bekend die tot de stand van senatoren behoorden en hoge publieke ambten bekleedden.

Verder wijst Piepenbrink erop dat er in die tijd ook christenen in het leger actief zijn. Dat zijn meest mannen die tot het christendom overgingen toen zij al soldaat waren. Dat een christen bewust intreedt in het leger, is echter in de vroeg-christelijke tijd uiterst zelden. De moeilijkheid lag voor christenen dat zij dan niet alleen moesten doden maar ook moesten deelnemen aan heidense cultische praktijken. Hippolytus van Rome (eind 2e eeuw) verzet zich streng, in zijn *Traditio Apostolica*, tegen het vergieten van bloed door militairen en politiemensen die executies moesten voltrekken. 'Als straf op de overtreding van dit verbod wordt de uitsluiting van het avondmaal gesteld. (...) Er is echter geen algemene regel in de kerk geweest, die mensen die in dienst van de overheid waren buiten de christelijke gemeente sloot. 'In de praktijk van het dagelijks leven zien we dat, hoewel de christenen door hun werken van barmhartigheid aan de medemensen in nood vaak wel zijn opgetreden tegen allerlei misstanden, die ze aantreffen, er vrijwel niet over nagedacht is wat het zou betekenen, als christenen politieke verantwoordelijkheid voor de gehele maatschappij zouden moeten dragen. Op het verschijnen van een christelijke keizer (Constantijn) en de daarmee opkomende vraag naar de kerstening van de samenleving waren de kerk en haar theologen, voorzover we kunnen nagaan, niet voorbereid (...) en we vinden eigenlijk geen tekenen van een nadenken over wat het zou betekenen, als een christelijk beginsel de basis zou moeten zijn van politieke en maatschappelijke beslissingen. De mentaliteit is teveel geweest: we zijn van een andere orde. Dat meerdere malen christenen in overheidsfuncties aangetroffen worden moet als een incident worden beschouwd. (...) Wanneer zich in 298 de voorboden aankondigen van de grote vervolging en het leger van christenmilitairen en de regering van

christenambtenaren wordt gezuiverd, merken we dan ook geen bijzonder reactie van de kerk.²⁸

Piepenbrink wijst erop dat het bijbelse gegeven dat God en de Mammon niet samen gediend kunnen worden, door sommige christenen in die tijd aangevoerd wordt om het dienen in het leger af te keuren. De keizer heeft namelijk de gewoonte in bepaalde situaties een geldbedrag aan soldaten te schenken. Het geldbedrag wordt dan met de Mammon geïdentificeerd. Tertullianus doet dan ook een aanbeveling aan soldaten die tot geloof zijn gekomen om uit militaire dienst te treden. Maar wanneer dat niet mogelijk is, moeten zij alles vermijden wat tegen Gods wil ingaat. Daarbij legt Tertullianus dezelfde maatstaven aan als voor burgers.²⁹ Van der Heide merkt op dat volgens Tertullianus een christen geen soldaat kon worden, omdat zijn inwijding, beëdiging al afgoderij was. Maar van Tertullianus mochten de christenen ook geen overheidsambten bekleden, omdat hij een strikte scheiding kerk en staat voorstaat. Maar Van der Heide laat ook zien dat Tertullianus niet het meerderheidsstandpunt vertegenwoordigt: 'Ware zijn negatieve instelling, die toch duidelijk overheersend is, door alle christenen overgenomen, dan zouden we dit met recht een 'zondeval van het christendom' hebben kunnen noemen. Dit zou betekenen, dat de kerk zich in de praktijk zou hebben gemaakt tot een instelling die zich aan alle publieke verantwoordelijkheid had onttrokken, een genootschap van mensen dat zich te goed achtte voor de dingen van de dagelijkse samenleving en zulke zaken overliet aan tweederangs mensen. (...) Hiermee is de weg gebaad tot een kerkelijk farizeïsme, dat zeker niet in overeenstemming is met de boodschap van het Nieuwe testament. (...) Er zijn steeds andersdenkenden geweest en er zijn steeds christenambtenaren en christensoldaten gebleven. Het zich afzonderen van de algemene kerk door Tertullianus geeft ons wel de zekerheid, dat die andersdenkenden in de meerderheid zijn geweest. (...) We worden in deze mening versterkt door wat later Eusebius schrijft, dat de christenen zelfs stadhoudersplaatsen

---

²⁸ Van der Heide, *Christendom en Politiek in de tijd van keizer Constantijn de Grote*, p. 20-26.

²⁹ Piepenbrink, *Antike und Christentum*, p. 28.

hebben gekregen van de keizer en dat ze dan vrijgesteld werden van allerlei diensten die hen in conflict zouden kunnen brengen met hun godsdienstige overtuigingen.³⁰

De meeste christelijke auteurs die zich tegen militaire dienst uitspreken, benadrukken echter dat deze houding geenszins betekent dat christenen moeten weigeren deel te nemen aan het Romeinse rijk. Zo verwijzen zij in deze context erop dat christenen voor de keizer en het rijk bidden. Paulus zegt immers ook dat iedereen in de stand moet blijven waartoe hij geroepen is.³¹

7. Vrijheid van godsdienst

Tegen 300 is het christendom in alle delen van het Romeinse rijk gevestigd. De vervolgingen hebben de kerk gestaald. Volgens Trouillez lieten deze geen doodgebloede kerk na, maar een geloofsge-meenschap die door beproeving is gesterkt en met nieuwe moed de toekomst tegemoet gaat. De kerk heeft aan respectabiliteit gewonnen en christenen worden steeds meer gezien als respectabele en fatsoenlijke burgers. De 'roddels' boeten steeds meer aan geloof-waardigheid in.³²

Keizer Galerius moet constateren dat het bloed van de christenen de staatsgoden blijkbaar onbewogen heeft gelaten, want meer dan ooit wordt het rijk door politieke chaos bedreigd. De vervolgingen lijken een vruchteloze onderneming. Op 30 april 311, vijf dagen voor zijn dood, geeft hij een edict uit waar het christendom de status van een 'geoorloofde godsdienst' wordt verleend.

Constantijn de Grote geeft in februari 313 de christenen vrijheid van godsdienst, wat resulteert in het befaamde *Edict van Milaan*. Daarin wordt uitgesproken dat christenen en alle mensen vrij zijn om de godsdienst te kiezen die zij willen belijden. 'Want het draagt duidelijk bij tot de rust van deze tijd, dat ieder de vrijheid heeft om [de godsdienst] te kiezen en te onderhouden die hij wil. Dat heb-

---

³⁰ Van der Heide, *Christendom en Politiek in de tijd van keizer Constantijn de Grote*, p. 17-20.

³¹ Piepenbrink, *Antike und Christentum*, p. 27-29.

³² Trouillez, *Bevrijd en gebonden*, p. 22.

ben wij beschikt, opdat zou blijken dat wij geen enkele cultus of godsdienst willen discrimineren.³³

Het motief voor dit besluit bevreemdt, zegt Berkhof. De eigenzinnigheid van christenen jegens de goden, vroeger een reden tot vervolging, wordt nu een reden tot tolerantie. De redenering gaat volgens hem uit van het 'do ut des'-beginsel. De mensen schenken aan de goden de voorgeschreven verering. In ruil daarvoor schenken de goden macht en voorspoed aan de hen vererende gemeenschap. Nu de toorn van de goden, maar ook kennelijk van de God der christenen is ontbrand en de realiteit van deze God is bewezen, moet Hij ook worden erkend en bevredigd. Vandaar de zinsnede uit het edict: 'Daarom zullen zij, in overeenstemming met deze onze toegeeflijkheid, hun God moeten bidden voor de welstand van ons, van de staat en van zichzelf, op dat de staat in alle opzichten ongedeerd bewaard blijve, en zij onbezorgd in hun huizen kunnen leven.'

De redenering van de edicten van 311 en 313 noemt Berkhof onwerkelijk. Ze zijn enerzijds geboren uit het besef dat de God der christenen niet langer te loochenen is, anderzijds blijven zij zich stellen op de bodem der rijksideologie die ook aan de God van de christelijke kerk een plaats wil geven. Zij vergeten echter dat juist de onverdraagzaamheid (exclusiviteit) van de God der christenen de oorzaak van het hele christenprobleem in de oudheid was.³⁴

8. Constantijn de Grote

Met Constantijn de Grote begint een periode waarin de staat de kerk steeds meer beïnvloedt. Zo zit Constantijn de Grote het concilie van Nicea voor in 325. Volgens G.J.M. Bartelink ligt hier het begin van de osmose van het *imperium* (wereldlijk rijk) met het christelijke *sacerdotium* (priesterschap). De kerk accepteert feitelijk de leiding van de keizer als de hoogste rechtsinstantie. De keizer bouwt ook enkele grote basilieken in Jeruzalem, Constantinopel en Rome. Resultaat van dit alles is dat kerk en staat nauw met elkaar samenwerken.

---

³³ Geciteerd in: Trouillez, *Bevrijd en gebonden*, p. 26.

³⁴ Berkhof, *De kerk en de keizer*, p. 40.

Deze Constantijnse wending, zoals die in de geschiedenis genoemd wordt, is een onderwerp apart dat buiten de vraagstelling van deze nota valt. A. van de Beek stelt dat er dikwijls negatief over Constantijn de Grote gesproken wordt, maar zijns inziens moeten we niet vergeten dat hij een heldere visie heeft op een nieuwe wereld, die geordend moet worden volgens de wet van Christus. Voor hem omvat het christendom de *oikoumenè*: de hele wereld. Daarin staat Constantijn de Grote in de traditie van keizer Augustus die ook een visioen heeft van een wereld van vrede. Maar Constantijn gelooft dat deze wereld er alleen kan komen door Christus. Toch, zo stelt Van de Beek, wordt het christelijk geloof daarmee het geloof van de machtigen en van de meerderheid, en niet meer van vreemdelingen. Het christendom krijgt macht en verliest daardoor zijn kwetsbaarheid.³⁵

Sindsdien is wel eens gesproken van het Constantijnse tijdperk als 'de zondeval van het christendom' (G.J. Heering). Daartegenover ziet de kerkhistoricus Eusebius van Caesarea in de bekering van Constantijn de grote hand van God. Kerk en rijk zijn zijns inziens afspiegelingen van het Koninkrijk der hemelen.

9. Lessen voor de 21^e eeuw

Uit de hiervoor beschreven houding van de Vroege Kerk tegenover de overheid en de maatschappij kunnen we verschillende lessen trekken voor onze tijd.

1. We kunnen stellen dat de eerste christenen niet negatief staan ten opzichte van de staat en de overheid. De ethiek van de christenen is wel naar binnen gericht. Het leven van de christenen beoogt geen vernieuwing van de maatschappij, maar wel van de *mensen* binnen de maatschappij. Maar juist in het gericht-zijn op elkaar en de onderlinge verhoudingen, trekt zij wel de aandacht van de buitenwereld.³⁶ Deze aandacht heeft een positieve uitwerking: van de houding van de christenen gaat een wervende kracht uit. De christelijke gemeenschap groeit. Christenen in de 21^e eeuw moeten zich de vraag stellen wat er van hen uitgaat.

---

³⁵ A. van de Beek in: *Wereld en Zending*, 2007 (1), p. 9.

³⁶ Meijering, *Geschiedenis van het vroege Christendom*, p. 118.

2. Een belangrijk breekpunt voor de christenen in de eerste eeuwen is de keizerverering. Men wil de keizer geen goddelijke eer toebrengen. Toen zij hiertoe gedwongen werden, gold het bijbelse gebod dat men Gode meer moet gehoorzamen dan de mensen. Actieve deelname aan de staat is geen probleem zolang er geen verplichtingen is om heidense cultische handelingen te verrichten of bij te wonen. Aanvankelijk wordt het vreemdelingschap benadrukt. Gaandeweg ontwaakt voor christenen steeds meer een politiek-maatschappelijke roeping. Zij gaan na de totstandgekomen vrijheid van godsdienst steeds meer participeren in het maatschappelijke leven.

3. We kunnen van de oudheid leren dat de aardse machten nooit een absolute betekenis mogen hebben, noch onvoorwaardelijke eerbied of gehoorzaamheid ontvangen. Juist in de oudheid blijkt dat de overheid quasi-religieuze trekken krijgt en daarmee bijbelse grenzen overschrijdt. Dit geldt ook voor seculiere staten in het Westen. Niet de overheid als zodanig is slecht, maar haar verabsolutering en opstand tegen Gods wet.

4. De eerste christenen zijn ervan overtuigd dat ook een overheid die hen vervolgt van God gegeven is. Revolutie en opstand zijn daarom ongeoorloofd. Juist voor een vijandige overheid moet worden gebeden. De spanning tussen acceptatie en verwerping van een niet-christelijke overheid is een spanning die tot op heden actueel blijft. In onze tijd worden de marges voor christenen om te kunnen leven overeenkomstig Gods Woord kleiner. Ook worden er door de overheid besluiten genomen die in strijd zijn met heilzame bijbelse geboden. In zo'n situatie is de houding van de eerste christenen tot lering: geen opstand tegen de overheid, maar gebed voor de overheid, opdat we een stil en gerust leven mogen leiden.

Dr. K. van der Zwaag

4. De zorg voor de naaste

1. Inleiding

‘Gij zijt het licht der wereld; een stad boven op een berg liggende, kan niet verborgen zijn. Noch steekt men een kaars aan, en zet die onder een korenmaat, maar op een kandelaar, en zij schijnt allen, die in het huis zijn; laat uw licht also schijnen voor de mensen, dat zij uw goede werken mogen zien, en uw Vader, Die in de hemelen is, verheerlijken.’ In dit hoofdstuk staat de vraag centraal in hoeverre de eerste christenen deze woorden uit Matth. 5:14-16 in praktijk brachten.

Allereerst geven we een korte schets van de Romeinse samenleving waarin de eerste christenen leven (2). Vervolgens beschrijven we de sociale en maatschappelijke positie van de christenen in de eerste drie eeuwen na Christus (3). Dan beschrijven we hoe in het Nieuwe Testament gesproken wordt over de christelijke gemeenschap (4). Daarna brengen we in kaart op welke wijze de christenen hun naastenliefde in praktijk brachten (5). Vervolgens geven we aan waarin de christenen verschilden van de niet-christenen (6). Dan besteden we aandacht aan de reactie van de omgeving op het gedrag van de christenen (7). Tot slot beantwoorden we de vraag wat wij in de 21^e eeuw van de naastenliefde van de eerste christenen kunnen leren (8).

2. Samenleving

In de eerste twee eeuwen na Christus heeft het Romeinse rijk gemiddeld ongeveer zestig miljoen inwoners. De meerderheid van de bevolking woont op het platteland, in de buurt van kleine steden of dorpen.³⁷ Slechts 10 tot 15 procent leeft in steden met meer dan tienduizend inwoners.³⁸ Het grootste gedeelte werkt in de landbouw. De boeren voorzien de niet in de landbouw werkende burgers

---

³⁷ Fik Meijer, *Macht zonder grenzen. Rome en zijn imperium*, Amsterdam 2006, p. 266.

³⁸ Steven J. Friesen, ‘Injustice or God’s Will: Explanation of Poverty in Proto-Christian Communities’, in: Richard A. Horsley, *Christian Origins*, Minneapolis 2005, p. 241.

van voedsel, in ruil voor gebruiksartikelen als kleding en schoeisel en landbouwwerktuigen als zeisen en ploegscharen. Bijna alle grote steden liggen aan zee of aan een bevaarbare rivier. Goederen, ook die voor het levensonderhoud, worden hoofdzakelijk over water aangevoerd, omdat transporten over land erg duur zijn. Dit heeft tot gevolg dat steden in het binnenland die moeilijk bereikbaar zijn slecht kunnen anticiperen op een crisis, misoogst of hongersnood. Steden die aan het water liggen kunnen gemakkelijk producten laten aanvoeren waaraan ze behoefte hebben. De binnensteden die via het water bereikbaar zijn, kunnen niet importeren wat ze nodig hebben.³⁹

De armoede in het Romeinse rijk is groot, zowel op het platteland als in de steden. Meer dan tweederde van de bevolking leeft op of onder het bestaansminimum. Omdat het rijk als geheel getypeerd kan worden als agrarische samenleving is rijkdom vooral gebaseerd op het eigendom van land. Het meeste land is in het bezit van een klein aantal welgestelde families. Zij zijn met hun status in staat de lokale en regionale regering te controleren en te profiteren van onder meer het belastingbeleid. Dit economische systeem leidt tot het overwicht van enkelen en de verarming van de meerderheid.⁴⁰

3. Positie christenen

In deze samenleving leven de christenen. Ze worden aanvankelijk beschouwd als een splintergroep van het jodendom die slechts een beperkte aanhang heeft. Door de zendingsreizen van Paulus verbreidt het christendom zich gestaag. Toch maken ze rond 200 na Christus niet meer dan twee procent van de bevolking van het Romeinse rijk uit.⁴¹ Rond 300 is dit aantal gestegen tot acht à tien procent. Een duidelijke groei, maar nog steeds een kleine minderheid. Tegen die tijd is het christendom in alle delen van het rijk aanwezig. Overigens niet overal met dezelfde dichtheid. De christenen wonen vooral in grote en kleinere steden en dorpen, maar nau-

---

³⁹ Meijer, *Macht zonder grenzen*, p. 266-267.

⁴⁰ Horsley, *Christian Origins*, p. 241-243.

⁴¹ Pierre Trouilleux, *Bevrijd en gebonden. De Kerk van Constantijn (4de-5de eeuw n. Chr.)*, Leuven 2006, p. 12.

welijks op het platteland.⁴² Met name in het oosten (Klein-Azië en Romeins Syrië) is het percentage christenen groot.⁴³ In de noordelijke delen van het Romeinse rijk (Gallië en Brittannië) is het aantal christenen tot ver in de vierde eeuw klein.

Er bestaat een wijdverbreide mythe dat het christendom vooral aantrekkingskracht heeft op mensen uit de onderkant van de samenleving, zoals handelaren en vissers. Dat beeld is onjuist. De christenen vormen een geloofsbeweging waarvan zowel senatoren als notabelen uit de rijkssteden deel uitmaken als boeren, slaven en bedelaars.⁴⁴ De christenen ten tijde van de Vroege Kerk bestaan dus uit armen en rijken. Ze vormen geen sociaal onderdrukte groep. De grootste groep onder de christenen zijn de personeelsleden van huishoudens in de steden. Deze mensen staan niet aan de onderkant van de maatschappij, maar genieten bescherming en een bescheiden welvaart.⁴⁵ Er is sprake van een krachtige groepsidentificatie. Daardoor kunnen spanningen die onvermijdelijk ontstaan door het samenbrengen van armen en rijken worden getemperd. In deze bijdrage zullen we zien dat deze groepsidentificatie één van de belangrijkste redenen is van de gestadige groei van de christenen in het Romeinse rijk.⁴⁶

4. De Christelijke gemeenschap

In het Nieuwe Testament vinden we aanwijzingen hoe de christenen voor elkaar zorgen. Degenen die tot het christelijk geloof komen, vormen een hechte gemeenschap. In Handelingen 2 kunnen we lezen dat Christenen alle dingen gemeenschappelijk hebben. Dit betekent niet dat er sprake is van gemeenschappelijk eigendom, maar wel dat men alles samen deelt. De bezitters van goederen

---

⁴² Koert ter Veen, *Van lammeren naar leeuwen. Over de opkomst van het christendom*, Soesterberg 2004, p. 41.

⁴³ Trouillez, *Bevrijd en gebonden*, p. 12.

⁴⁴ Meijer, *Macht zonder grenzen*, p. 282.

⁴⁵ Rodney Stark, *De eerste eeuwen. Een sociologische visie op het ontstaan van het christendom*, Baarn 1998, p. 42.

⁴⁶ Pierre Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn. De eerste christenen*, Leuven 2002, p. 38-39.

beschouwen hun bezit niet als persoonlijk eigendom, maar als gave van God. Regelmatig verkopen Christenen bezittingen om de opbrengst uit te (laten) delen aan de behoeftigen (Hand. 4:35). Niemand is verplicht om zijn bezit aan de gemeenschap over te dragen (Hand. 5:4). Ook het uitdelen van geld en voedsel vindt geheel op basis van vrijwilligheid plaats. De verdeling geschiedt naar de mate van behoefte. Hierin onderscheiden de christenen zich van het jodendom, waar een bijdrage aan de wekelijkse collecten verplicht is. De christelijke gemeenschap valt ook op, doordat er zoveel wordt gegeven dat niemand gebrek heeft (Hand. 4:34).

De hulp blijft niet beperkt tot de leden van de gemeenschap van één plaats. De christelijke gemeenschappen in het Romeinse rijk proberen zoveel mogelijk elkaars noden te dragen. Zo nemen de gemeenten van Macedonië bijvoorbeeld het initiatief om de christelijke gemeente in Jeruzalem te helpen. Er is in deze stad veel armoede, omdat er nauwelijks middelen van bestaan zijn. De stad ligt niet aan een rivier, zee of belangrijke handelsroute en is ook niet omgeven door geschikte landbouwgebieden. De apostel Paulus beveelt het initiatief van de gemeenten van Macedonië ook bij andere gemeenten aan, waaronder bij die van Korinthe (2 Kor. 8).

Regelmatig houden de christenen gemeenschappelijke maaltijden, ook wel liefdemaal genoemd (Judas 12). Deze maaltijden zijn ook bedoeld om de behoeftigen te verzorgen. Zij die het beter hebben, nemen uit liefde voedsel mee waarvan de armen gezamenlijk met de welgestelden mogen eten. Ter afsluiting van een gezamenlijke maaltijd wordt het Heilig Avondmaal gevierd. Helaas komt het later voor dat tijdens deze maaltijden armen worden achtergesteld. De rijken beginnen al met het eten voordat minder welvarende christenen aanwezig zijn. De armen moeten genoegen nemen met de restanten. Het gevolg is dat het liefdemaal voor sommigen een ordinair feestmaal is en anderen zo weinig krijgen dat ze nog honger hebben. Ook in Korinthe komt dit voor. Paulus spreekt hierover zijn verontwaardiging uit in één van zijn brieven. De apostel ver-

langt dat de rijken op de armen wachten en dat ze het voedsel eerlijker verdelen (1 Kor. 11).⁴⁷

5. Naasteliefde in de praktijk

Hoe wordt in de na-apostolische tijd invulling gegeven aan de zorg voor de naaste? De Oude kerk leert dat in Gods ogen alle mensen gelijkwaardig zijn. Daarom verwelkomen zij armen en zieken als volwaardige leden van de gemeenschap. "De diaken staat zelf bij de deur om binnenkomende mensen te onthalen. Hij kent ieder gezicht. Hij weet wie rijk is en wie arm, welke kinderen gelukkig zijn en welke wezen zijn, wie zonder werk zit en wie weduwe wis. 'De diaken moet het oor, de mond, het hart en de ziel van de bisschop zijn', staat er in de Didascalie."⁴⁸

De kerk verkondigt ook dat de meer bedeeden de opdracht hebben noodlijdenden bij te staan. Aan het kerkelijk lidmaatschap is materiële solidariteit verbonden. De medemenselijkheid van christenen is niet vrijblijvend. Het dienen van God en het betrachten van naasteliefde is onlosmakelijk aan elkaar verbonden.⁴⁹

De kerk heeft vanaf het begin haar armenzorg goed georganiseerd en daarvoor een beroep gedaan op de financiële solidariteit van de gelovigen.⁵⁰ De christelijke gemeenten vormen een fonds, een gemeenschappelijke kas, om de armenzorg te financieren. Tertullianus (ca. 160 - ca. 230) heeft toegelicht hoe dit in zijn werk ging. Iedereen geeft op een bepaalde dag van de maand of op een tijdstip dat hij verkiest een bescheiden bijdrage. Dit gebeurt op vrijwillige basis en als het kan worden gemist. Er is geen dwang. Deze gelden worden gebruikt om arme mensen te helpen en te begraven, om jongens en meisjes bij te staan die geen vermogen en geen ouders hebben en om bejaarde huisbedienden te helpen die niet meer kunnen werken. Tijdens een invasie kopen de christenen gijzelaars vrij.

---

⁴⁷ De informatie in deze paragraaf is ontleend aan de *Studiebijbel Nieuwe Testament*, een uitgave van het Centrum voor Bijbelonderzoek te Veenendaal.

⁴⁸ A.G. Hamman, *Dagelijks leven van een vervolgte minderheid*, Utrecht 1987, p. 153.

⁴⁹ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 40.

⁵⁰ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 305-306.

In het jaar 253 vallen Berbers het land binnen en gijzelen christenen. Er wordt in Carthago een speciale collecte gehouden (ook andere kerken stuurden een bijdrage) om de gevangen geloofsgenoten weer vrij te kopen.⁵¹ Ook schipbreukelingen en christenen die lijden in de mijnen, op eilanden of in de gevangenis vanwege hun trouw aan Gods kerk worden door hun geloofsgenoten onderhouden.⁵²

De resultaten zijn overweldigend. Zonder enige vorm van staatsubsidie zorgt de kerk van Rome rond 250 voor het levensonderhoud van meer dan 1500 weduwen en armen. Niet alleen rijke christenen dragen bij. 'Ook wie maar een obool of as⁵³ kon missen, stijfde de kerkelijke kas.' Het effect hiervan op het saamhorigheidsgevoel is groot. Iedereen levert een bijdrage aan het kerkelijke leven. De bereidheid om de collecteschaal te gedenken wordt als een geschikte graadmeter gezien voor de kerkelijke betrokkenheid. Het woord *koinônia*, 'gemeenschap' krijgt in het nieuwtestamentische Grieks daarom ook de betekenis van 'collecte'.⁵⁴ De kerk heeft toegewijde leden. Ze eist exclusieve binding van de leden aan haar godsdienstige gebruiken en organisatie. In ruil daarvoor biedt ze een goed uitgebouwd gemeenschapsleven. Dat komt tot uitdrukking in de solidaire omgang met geloofsgenoten. De heidenen zeggen zelfs van de christenen: 'zie hoe ze elkaar liefhebben'.

In christelijke bijeenkomsten verkondigen bisschoppen de opdracht van Christus om voor de naaste te zorgen. Clemens van Alexandrië (ca. 125/150 - 215) wordt wel de 'sociale stem' van zijn tijd genoemd.⁵⁵ In een preek over Markus 10:17-31 met als titel 'Kan een rijke gered worden?' doet hij een beroep op het geweten van de rijken dat zij hun omgang met het bezit zoveel mogelijk in overeen-

---

⁵¹ D. Praet, *De God der goden, de christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen 1995, p. 90.

⁵² Tertullianus, *Apologeticum*, XXXIX, 5-6.

⁵³ Na de hervorming van het muntenstelsel door keizer Augustus in 23 voor Chr. behoort de as tot de meest gangbare munten. Geleidelijk aan wordt de as steeds minder waard. Na Marcus Aurelius is de as de laagste munteenheid geworden en wordt hij hoe langer hoe minder gebruikt. Na de herziening van het muntenstelsel door Diocletianus verdwijnt de as geheel.

⁵⁴ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 308.

⁵⁵ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 181.

stemming brengen met de geboden van God. Zij moeten zich verhouden van egoïsme en geldzucht. Daarentegen moeten ze bereid zijn broederlijk te delen.⁵⁶

In de *Didachè* of *Het Onderwijs van de Twaalf Apostelen* wordt erop gewezen dat met geven van aalmoezen zorgvuldigheid moet worden betracht, zodat alleen die mensen datgene ontvangen wat ze echt nodig hebben. Christenen moeten niet met uitgestrekte armen staan om te ontvangen en met gesloten handen om te geven. Ook moeten ze niet aarzelen om te geven en wanneer ze geven er niet bij mopperen.⁵⁷

Het geven van geld is voor de eerste christenen niet voldoende om het gebod van naastenliefde op te volgen. Ook de ziekenzorg neemt een belangrijke plaats in. Bisschop Cyprianus van Carthago (ca. 200-258) wijst erop dat de zieken moeten worden bezocht. Hij verwijst daarbij onder andere naar de woorden van de Heere Jezus uit het Mattheüsevangelie: 'Ik ben krank geweest, en gij hebt Mij bezocht; Ik was in de gevangenis, en gij zijt tot Mij gekomen.'⁵⁸ Het bezoeken van de zieken alleen is niet voldoende. Er moet ook eten en drinken worden meegenomen. Commodianus (een christelijke Latijnse dichter die leeft in de derde eeuw) wijst daarop met de woorden: 'Het is slecht voor uw broeder om wegens gebrek aan voedsel ziek te zijn. Stel hem niet tevreden met woorden! Hij heeft vlees en drank nodig!'⁵⁹

Van de gastvrijheid maken de eerste christenen een erezaak. 'Ieder een die tot u komt in de naam des Heeren, moet u ontvangen'. Deze aanbeveling uit *Het Onderwijs van de Twaalf Apostelen* is door de christelijke gemeenschap overgenomen. Bisschop Clemens van Rome prijst de gemeente van Korinthe om de ruimhartige wijze waarop zij de gastvrijheid in praktijk brengen. De gemeente staat er

---

⁵⁶ Eginhard Meijering, *Geschiedenis van het vroege christendom*, Amsterdam 2004, p. 305-306.

⁵⁷ 'Het Onderwijs van de Twaalf Apostelen', IV, 7, in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981, p. 245. Deze boodschap vinden we ook terug in de 'Brief van Barnabas', XIX, 9, in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 2*, Kampen 1992, p. 49.

⁵⁸ David W. Bercot, *A Dictionary of Early Christian Beliefs*, Peabody 2006, p. 132.

⁵⁹ Bercot, *A Dictionary of Early Christian Beliefs*, p. 9.

zelfs om bekend.⁶⁰ Christengemeenten krijgen geregeld bezoekers van medechristenen uit andere gemeenten. De verblijfkosten worden door een gedeelte van de collecte gedekt. Mensen die op reis zijn moeten zoveel mogelijk worden geholpen. Als mensen zich willen vestigen en vakman zijn moeten ze werken voor de kost. Als hij geen vakman is, mogen christenen naar eigen inzicht handelen, maar zo dat er geen christenen werkloos zijn. Als de gast hiernaar niet wil handelen, is hij iemand die munt wil slaan uit zijn christen-zijn. Wees op uw hoede voor zulke mensen.⁶¹ Kortom: de eerste christenen willen best gastvrij zijn, maar zonder parels voor de zwijnen te werpen.

6. Verschillen met heidenen

In tegenstelling tot de heidenen vloeit de zorg voor de naaste bij de christenen direct uit hun godsdienst voort. De apostel Johannes schrijft in zijn eerste zendbrief aan de gelovigen dat zij hun medemens moeten liefhebben, omdat God hen heeft liefgehad (1 Joh. 4:10-11). Het hulpbetoon van de christenen blijft niet alleen beperkt tot christenen onderling, maar is gericht op de hele samenleving. Cyrianus van Carthago stelt uitdrukkelijk dat men goed moet doen aan iedereen, niet alleen aan de kring van eigen gelovigen: 'Het is geen kunst wanneer wij onze eigen mensen de verschuldigde naastenliefde bewijzen. Alleen diegenen kunnen tot de volmaaktheid komen die meer doen dan de tollenaar en heiden, die het boze door het goede overwinnen en die naar het voorbeeld van de goddelijke genade ook zijn vijanden liefhebben.'⁶² Tertullianus benadrukt dat keizers dezelfde naastenliefde behoren te ontvangen als gewone burens. Het is christenen verboden iemands ondergang te wensen.⁶³ De zorg voor de naaste is onlosmakelijk verbonden aan het kerkelijke leven. De kerk bouwt een sociale organisatie uit die

---

⁶⁰ 'Clemens I', I, 2, in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981, p. 159.

⁶¹ 'Het Onderwijs van de Twaalf Apostelen', XII, 1-5, in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981, p. 253-254.

⁶² Pontius, *Vita Caecilii Cypriani*, 9.

⁶³ Tertullianus, *Apologeticum*, XXXVI, 2-4.

zelfs in crisismomenten van de geschiedenis stand houdt, omdat ze aan de ontredderden uitzicht en onderdak biedt.⁶⁴

Het godsbeeld van de Romeinen verschilt fundamenteel van dat van de christenen. Het is niet zo dat heidenen in die tijd geen liefdadigheid kennen. Bij hen ontbreekt echter de religieuze motivatie. De heidense medemenselijkheid is niet gegrond op een eis van de goden en daardoor behoudt ze altijd een vrijblijvend en individueel karakter. Dat een god gediend kan worden doordat de aanhangers voor elkaar en anderen zorgen, is bijzonder voor de in het Romeinse rijk bestaande godsdiensten.⁶⁵ Heidenen kunnen in theorie wel een positieve houding tot de vijanden aanbevelen. De woorden van Seneca zijn daarvan een voorbeeld: 'Ik ben aangenaam tegenover vrienden, zachtzinnig en meegaand tegenover vijanden.'⁶⁶ In werkelijkheid blijkt van die positieve houding tegenover vijanden weinig. Heidenen beschouwen Christenen als hun vijand en behandelen hen onrechtvaardig. De houding van christenen is anders. Zij bieden hulp zonder onderscheid te maken. Zij die dat niet doen, worden niet als christenen beschouwd.⁶⁷

Bij de christenen staan de zwakken in de samenleving centraal. Het geven van aalmoezen wordt gezien als een bijbelse opdracht die onder andere tot uitdrukking komt in Matth. 5:42: 'Geefst dengene, die iets van u bidt, en keert u niet af van dengene, die van u lenen wil.' Dit in tegenstelling tot de heidense omgeving waar niet de behoeftige, maar de gever centraal staat. Rijke donateurs of politieke overheden willen zichzelf in het zonnetje zetten.⁶⁸

De christenen gingen ver in hun zorg voor de naaste. Soms heeft dit zelfs de dood tot gevolg. Bisschop Dionysius van Alexandrië schrijft dat tijdens een epidemie veel christenen zich niet sparen en in hun naastenliefde en broederzin zo ver gaan dat zij het lot van anderen tot het hunne maken en zonder voorzorgen zieken bezoeken en verzorgen als dienaren en helpers van Christus. Zij worden

---

⁶⁴ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 303-305.

⁶⁵ Ter Veen, *Van lammeren naar leeuwen*, p. 46.

⁶⁶ Seneca, *De vita beata*, 20, 5.

⁶⁷ Meijering, *Geschiedenis van het vroege christendom*, p. 288.

⁶⁸ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 307-308.

vervolgens besmet, lijden zonder te klagen en sterven. Heidenen handelen geheel tegengesteld. Zij jagen diegenen die het begin van een ziekte vertonen weg, zelfs als het hun dierbaarsten zijn en zij smijten halfdode mensen op de straat. Zij werpen lijken zonder begrafenis als vuilnis weg om elk contact met de doden te vermijden.⁶⁹ De heidenen bevestigen dit beeld zelf. De heidense arts Galenus vlucht bij het uitbreken van de epidemie van 166 halsoverkop uit Rome om in Klein-Azië het einde van de plaag af te wachten. Hij hoeft zich hiervoor niet te schamen, omdat het volstrekt normaal is eerst het eigen hachje te redden. Niettemin maakt het gedrag van de christenen bij hem iets los. Niet bij iedereen. Christenen worden ook voor gek verklaard.⁷⁰

7. Reactie omgeving

De reactie van niet-christenen op de christelijke geloofsgemeenschap is divers. Tertullianus weet te vertellen dat Christenen bekend staan om hun trouw.⁷¹ Christenen worden als voorbeeldige burgers gezien. Maar er wordt in het Romeinse rijk ook geklaagd over christenen. Een van de verwijten van de heidenen is dat ze weinig aan de christenen verdienen. Ze leveren weinig op voor de handel. Tertullianus verdedigt de christenen: Christenen leven weliswaar sober en leggen geld weg voor charitatieve doelen, maar christenen zijn alleen maar een bedreiging voor tovenaars, goochelaars en waarzeggers. Dat zij werkloos worden vindt Tertullianus een voordeel.⁷² In de brief *Aan Diognetus*, geschreven rond het eind van de tweede eeuw, worden christenen getypeerd als de ziel van de samenleving: 'Wat de ziel is in het lichaam, dat zijn de christenen in de wereld.'⁷³

---

⁶⁹ Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, VII, 22, 7.

⁷⁰ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 308-309 en Stark, *De eerste eeuwen*, p. 95.

⁷¹ Bercot, *A Dictionary of Early Christian Beliefs*, p. 134.

⁷² Henk Bakker, *'Ze hebben lief, maar worden vervolgd'. Radicaal christendom in de tweede eeuw en nu*, Zoetermeer 2005, p. 30.

⁷³ 'Brief aan Diognetus', VI, 1, in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 2*, Kampen 1992, p. 102.

Ware christenheid kenmerkt zich in de Vroege Kerk door naastenliefde, goede werken en een hoge moraal.

Christenen worden ook vervolgd. In *Aan Diognetus* staat: 'ze houden van allen, maar ze worden door allen vervolgd.'⁷⁴ In de loop van de eerste drie eeuwen na Christus neemt de acceptatie van de christenen wel toe. Tegen het midden van de derde eeuw wint de kerk aan respectabiliteit. Dat komt niet alleen door de groeiende groep christelijke intellectuelen. De heidenen hebben uit ervaring geleerd dat christenen fatsoenlijke burgers zijn. Kletspraatjes over het immorele gedrag van christenen gelooft men niet meer. Integendeel. In heidense kringen hoort men steeds meer getuigen over de hulp die zij of hun dierbaren van christelijke zijde krijgen bij epidemieën en rampen.⁷⁵

In 252-254 worden Carthago en omgeving geteisterd door een verschrikkelijke epidemie. Zoals gewoonlijk laten veel heidenen hun zieken in de steek en vluchten naar veiliger oorden. Bisschop Cyprianus van Carthago en andere christenen organiseren de hulpverlening. Zij verzamelen voedsel, geld en klederen. Velen die vanwege hun armoede niets kunnen geven, leveren de grootste bijdrage door zelf de handen uit de mouwen te steken. Men maakt geen onderscheid tussen christelijke en heidense slachtoffers. Met een grote dienstvaardigheid staat men allen terzijde. Niet alleen de gelovigen.⁷⁶ Deze houding wekt bij de heidenen bewondering, die bij een volgende vervolging niet zonder effect blijft. De hulpvaardigheid en doodsverachting heeft volgens Eusebius van Caesaerea tot gevolg dat hun daden door alle mensen worden geroemd en men de God van de Christenen verheerlijkt. De heidenen worden 'door de feiten gedwongen om te erkennen dat deze mensen de enigen waren, die door hun daden lieten zien dat zij echt vroom en godsdienstig waren.'⁷⁷

---

⁷⁴ *Brief aan Diognetus*, V, 11.

⁷⁵ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 283-286 en Trouillez, *Bevrijd en gebonden*, p. 22.

⁷⁶ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 263.

⁷⁷ Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, IX, 8, 14.

De christenen stillen door hun goed georganiseerde armenzorg de honger van veel burgers. Van hen hoeft de overheid daardoor geen broodrellen te vrezen. Mede hierdoor hebben de stadsbesturen niet te mopperen over de christelijke gemeenschap. Ten tijde van de Lange Vrede (260-303 na Chr.) kan de relatie tussen christenen en heidenen daarom als gunstig worden getypeerd.⁷⁸

Het christelijk hulpbetoon heeft een positieve uitwerking op de groei van de kerk. Julianus de Afvallige probeert later het christendom de wind uit de zeilen te nemen door een heidense gestructureerde welzijnszorg op te bouwen, naar het model van de christenen. 'Het is een schande dat iedereen kan zien hoe de heidenen verstoken blijven van onze steun'. De spontane en georganiseerde caritas is één van de impulsen van de verspreiding en uitbreiding van het christelijk geloof in de eerste drie eeuwen.⁷⁹ De kerk doet dit in de eerste drie eeuwen allemaal zonder financiële steun van de overheid. Pas in de tijd van Constantijn krijgt de kerk voor haar medemenselijkheid steun van de overheid, in de vorm van gulle giften uit de schatkist van het rijk.⁸⁰

8. Lessen voor de 21^e eeuw

Uit de beschrijving van hoe de eerste christenen het bijbelse gebod tot naastenliefde tot uitdrukking brengen, vallen verschillende zaken op. In de eerste plaats vormen de christenen een hechte en herkenbare gemeenschap. Ten tweede ziet men naastenliefde als een bijbelse plicht. Een derde waarneming is dat de naastenliefde zich niet beperkt tot de eigen kring, maar zich ook uitstrekt tot niet-christenen. Een vierde constatering is dat de eerste christenen hun naastenliefde niet alleen tot uitdrukking brengen in het geven van geld, maar ze zorgen ook zelf voor hun hulpbehoevende naaste. Het gevolg van deze houding is dat christenen door hun houding respect afdwingen bij hun medeburgers en de overheid. Op basis van deze punten trekken we een aantal lessen voor onze tijd.

---

⁷⁸ Trouillez, *Bevrijd en gebonden*, p. 23.

⁷⁹ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 311.

⁸⁰ Trouillez, *Bevrijd en gebonden*, p. 35.

1. Christenen in de 21^e eeuw hebben opvattingen die op veel punten ver afstaan van hun niet christelijke omgeving. Net als toen is er ook nu sprake van vijandigheid. Bijbelse opvattingen kunnen op weinig sympathie in de samenleving rekenen. In zo'n situatie is het belangrijk dat christenen, ondanks de soms vijandige gezindheid van medeburgers, zich niet terugtrekken uit de samenleving en zich isoleren van de samenleving. De eerste christenen doen dat ook niet. Zij leven als minderheid niet afgescheiden. Ze zijn als gemeenschap herkenbaar. Een groep is pas herkenbaar als ze zichtbaar in de samenleving aanwezig is. De heidenen kennen de eerste christenen. In het bijzonder in de eerste eeuw doen er veel geruchten over christenen de ronde die onjuist zijn. Na verloop van tijd gaat de naastenliefde van de christenen opvallen. De karikatuur wordt omgezet in bewondering voor de houding van de christenen tegenover de samenleving. Zelfs de relatie met de overheid verbetert, doordat stadsbestuurders zien dat de armenzorg van de christenen onvrede van burgers tegenover de overheid vermindert. Ook in de 21^e eeuw kunnen christenen door hun houding een goed gerucht bevorderen. Door zichtbaar te zijn in de samenleving en zich door de zorg voor de naaste te onderscheiden van andere bevolkingsgroepen kunnen christenen een bijdrage leveren aan een positieve beeldvorming over christenen. Iemand die de naam van Christus draagt moet er alles aan gelegen zijn om ervoor te zorgen dat de naam van Christus niet wordt gelasterd, maar geprezen.

2. De eerste christenen vormen onderling een hechte gemeenschap. Zelfs voor de niet-christenen is zichtbaar dat de christenen elkaar lief hebben en ze voor elkaar zorgen. Bezoekers worden gastvrij ontvangen. Dit is een les voor christenen in de 21^e eeuw. De individualisering is ook binnen het westerse christendom toegeslagen. We leven in een tijd waarin het lijkt dat gastvrijheid alleen kan worden betoond wanneer dit past in onze agenda. De samenleving van destijds is natuurlijk niet vergelijkbaar met de onze. Toch zou het goed zijn wanneer christenen voor zichzelf de vraag stellen hoeveel tijd zij beschikbaar hebben om relaties en contacten te onderhouden.

3. Naastenliefde is een bijbelse plicht die niet beperkt is tot de eigen kring. De overheid wil de verantwoordelijkheid voor zorg en

ondersteuning weer zoveel mogelijk in de samenleving neerleggen. Het is belangrijk dat kerken hierop inspelen en het gesprek met de overheid aangaan om gezamenlijk te doordenken op welke wijze de kerk en haar leden zwakkeren in de samenleving kunnen ondersteunen. De eerste christenen helpen niet alleen de eigen kerkleden, maar ook niet-christenen. Christenen behoren bij de overheid en in de eigen buurt bekend te staan als mensen waar je een beroep op kunt doen wanneer er hulp of steun nodig is. De christenen in de eerste drie eeuwen leiden geen anoniem leven. Van de kerken vraagt dit om een actief diaconaat gericht op de samenleving.

4. Christenen hebben de bijbelse opdracht om concreet te laten zien wat naastenliefde is. Iedereen behoort naar vermogen een steentje bijdragen. De betrokkenheid tot de samenleving dient niet alleen tot uitdrukking komen in het geven van geld voor goede doelen. Dit is belangrijk, maar niet voldoende. De bijbelse opdracht tot naastenliefde mag niet worden beperkt tot wat wel wordt genoemd 'acceptgirosolidariteit'. Met het geven van geld kunnen christenen de bijbelse opdracht tot naastenliefde niet afkopen. Christenen behoren hun verantwoordelijkheid ook in daden te tonen en te doen wat in hun vermogen ligt om de hulpbehoevende naaste te ondersteunen.

5. Huwelijk en gezin

1. Inleiding

Het gezin is een belangrijke pijler van onze samenleving. In het gezin ontvangen kinderen bescherming, zorg en opvoeding. Daarom wordt het gezin ook wel de hoeksteen van onze samenleving genoemd. De laatste decennia is het huwelijk en gezin in toenemende mate ernstig in verval geraakt. Dat deze ontwikkeling negatieve gevolgen heeft voor ons land wordt breed erkend. Dit heeft er onder andere toe geleid dat er nu een ministerie voor Jeugd en Gezin is. In de 21^e eeuw staat het gezin hoog op de politieke agenda.

Ook in de eerste eeuwen na Christus verkeren huwelijk en gezin in een crisis. De leefwijze van de eerste christenen verschilt sterk van hun heidense omgeving. Dit roept de vraag op wat wij nu van hen kunnen leren.

Dit hoofdstuk gaat in op verschillende aspecten die met huwelijk en gezin te maken hebben. Allereerst wordt beschreven hoe het gezin in de Romeinse samenleving is opgebouwd (2). Vervolgens volgt een beschrijving hoe de Romeinen het huwelijk zien (3). Daarna staat de Romeinse huwelijksmoraal centraal (4). Vervolgens komt de visie van de eerste christenen op huwelijk en gezin aan bod (5). Tot slot gaan we in op de vraag wat wij van de christenen ten tijde van de Vroege Kerk in dit opzicht kunnen leren (6).

2. Het Romeinse gezin

De basis van de Romeinse samenleving is de *familia*, het gezin zouden wij zeggen. Het hoofd van het gezin is de *pater familias*, de oudste in leven zijnde stamvader. Daarnaast behoren tot het gezin zijn echtgenote, hun wettige kinderen, eventuele adoptiekinderen en de slaven. De echtgenoten van getrouwde zonen en hun kinderen maken deel uit van dezelfde *familia*.

Een gezin is een godsdienstige eenheid met eigen huisgoden en rituelen. Er is sprake van een gezagsstructuur en interne regels. De *pater familias* heeft een absoluut gezag over allen die behoren tot zijn gezin. Hij heeft dus alle macht. Allen die onder zijn macht staan, kunnen geen eigen vermogen bezitten. Ook kunnen zij in

beginsel niet zelfstandig een rechtsgeldig huwelijk aangaan. De *pater familias* heeft ook het recht zijn kinderen bij hun geboorte te vondeling te leggen wanneer er bijvoorbeeld sprake is van een lichamelijk gebrek, of wanneer economische omstandigheden daartoe nopen. Hij kan zijn bevoegdheden echter niet naar willekeur uitoefenen. Wanneer hij strenge maatregelen wil nemen, moet hij het advies inwinnen van een familieraad.⁸¹

Zijn vrouw is de *mater familias*. In het gezin heeft zij een centrale positie. Zij is verantwoordelijk voor de opvoeding van haar kinderen en de huishouding. Ook in het publieke leven treedt zij naar voren. Zij kan echter geen openbare functies vervullen. Romeinse vrouwen genieten een hogere status dan Griekse vrouwen. Zij ontvangen over het algemeen meer onderwijs en hebben meer vrijheden.⁸² Het leeftijdsverschil tussen de gehuwde man en vrouw is over het algemeen groot. De man is veelal veel ouder dan de vrouw. Mede daardoor zijn vrouwen vroeg weduwe.

De strakke gezinsstructuur en de strenge moraal hebben vóór het begin van onze jaartelling een positieve uitwerking op de stabiliteit van de samenleving. Overspel, echtscheiding en jeugdcriminaliteit komen dan nog weinig voor. In de eerste drie eeuwen na Christus wordt de stabiliteit van de Romeinse gezinsstructuur in toenemende mate aangetast. Een belangrijke verklaring hiervoor is dat door de burgeroorlogen veel vrouwen weduwe en kinderen wees zijn geworden. Hierdoor is er geen gezag meer van de vader.⁸³

3. Het Romeinse huwelijk

Het Romeinse huwelijk is een verbintenis tussen één man en één vrouw om in gemeenschap te leven. Om een geldig Romeins huwelijk te sluiten, moet aan verschillende voorwaarden zijn voldaan. Basisvoorwaarde is dat man en vrouw een vrij Romeins burger zijn. Dit is het geval wanneer men geboren is uit vrijgeboren ouders die

---

⁸¹ J.J. de Wit, *Matrimonium et Divortium*, z.p. 2007, p. 35-75.

⁸² Everett Ferguson, *Backgrounds of Early Christianity*, Grand Rapids/Michigan 2003, p. 78.

⁸³ J.C. Bette, G. van den Brink en A.W. Zwiep, *Studiebijbel Nieuwe Testament, deel 1. Inleiding en synopsis*, Veenendaal 2003, p. 128-129.

een geldig huwelijk hebben gesloten en men zelf in vrijheid leeft. Een huwelijk tussen bloedverwanten tot de zesde graad is niet toegestaan. Tevens moeten de jongen en het meisje volwassen zijn. Jongens zijn dat in die tijd op 14 jarige leeftijd, meisjes met 12 jaar. De bruid moet ook maagd zijn. Tot slot is toestemming van de *pater familias* vereist.⁸⁴

Een vrouw die voor haar huwelijk geen maagd meer is, wordt ongeschikt beschouwd om moeder te zijn. Om zeker te stellen dat de bruid nog maagd is, worden meisjes al jong, vaak op 12- of 13-jarige leeftijd, uitgehuwelijkt. De leeftijd van de bruidegom ligt meestal tussen de 20 en 30 jaar.⁸⁵ Huwelijken onder de twaalf jaar komen ook voor. Volgens wetscommentaren uit die tijd wordt een meisje dat voor haar twaalfde jaar is getrouwd pas een wettelijke echtgenote op de dag van haar twaalfde verjaardag.⁸⁶

Liefde speelt bij het aangaan van een huwelijk geen primaire rol. Over het algemeen hebben de aanstaande echtgenoten elkaar voor het huwelijk maar een keer ontmoet. Dat is wanneer ze aan elkaar worden voorgesteld in het bijzijn van de beide families. Dat neemt niet weg dat zich tijdens het huwelijk liefde kan ontwikkelen. Het is echter geen uitgangspunt om een huwelijk te sluiten.

Het voornaamste doel van het huwelijk is het voortbrengen van wettige kinderen.⁸⁷ Het huwelijk is nodig voor het voortbestaan van de *familia* en daarmee van het rijk. Om de bevolking van het Romeinse rijk op peil te houden, is het belangrijk dat er veel kinderen worden geboren. De gemiddelde levensverwachting is in de tweede eeuw na Christus namelijk minder dan vijftwintig jaar. Slechts vier procent van de mannen, en nog minder vrouwen, worden ouder dan vijftig jaar.⁸⁸ Keizer Augustus wil daarom het huwen en krijgen van kinderen bevorderen om de ontvolking van het rijk tegen te

---

⁸⁴ De Wit, *Matrimonium et Divortium*, p. 54-57.

⁸⁵ Bette, Van den Brink en Zwiep, *Studiebijbel Nieuwe Testament, deel 1. Inleiding en synopsis*, p. 129.

⁸⁶ Rodney Stark, *De eerste eeuwen, Een sociologische visie op het ontstaan van het christendom*, Baarn 1996, p. 115.

⁸⁷ Ferguson, *Backgrounds of Early Christianity*, p. 75.

⁸⁸ Peter Brown, *Lichaam en maatschappij. Man, vrouw en seksuele onthouding in het vroege christendom, 50 na C. - 450 na C.*, Amsterdam 1990, p. 3-4.

gaan. Twee wetten vaardigt hij uit. De eerste houdt in dat onge- trouwde mannen tussen de 25 en 60 (vrouwen tussen 20 en 50) niet kunnen erven, tenzij de erfenis afkomstig was van een familie- lid van lager dan de zesde graad. De tweede wet heeft betrekking op gehuwden die geen kinderen hebben. Wanneer zij erven gaat de helft naar de fiscus. Later verstrekt keizer Trajanus aanzienlijke toelagen voor het krijgen van kinderen. In 320 worden de wetten van Augustus door keizer Constantijn ingetrokken. Onderzoek heeft uitgewezen dat deze wetten voor de meeste burgers geen gevolgen hebben, omdat de lagere klasse nauwelijks testamenten maakt en legaten van de hogere klasse vooral aan vrienden en bekenden uit diezelfde stand ten goede komt.⁸⁹ Het streefdoel van het keizerlijke gezinsbeleid is gezinnen met minimaal drie kinderen. Christenen overtreffen vaak dit streefdoel.⁹⁰

De Romeinen kennen naast het huwelijk het zogenoemde concubi- naat. Een concubinaat is een door de wet erkende samenleving van personen die met elkaar geen wettig huwelijk mogen sluiten. Een niet-gehuwde man mag dan samenleven met een niet-gehuwde vrouw. Tot de categorie mensen die geen huwelijk mogen sluiten behoren vrijgelatenen, slaven en vreemdelingen. Ook de soldaten vallen hier in de tijd van keizer Augustus onder. Vandaar dat het concubinaat veel voorkomt. Er is uitvoerige wetgeving voor met name de kinderen die uit het soldatenconcubinaat worden geboren.

4. De Romeinse huwelijksmoraal

Vanaf de eerste eeuw is er sprake van een zedelijke achteruitgang in de Romeinse samenleving. De normvervaging komt tot uitdruk- king in een toename van het aantal echtscheidingen en een afname van de waardering van het huwelijk. Het huwelijk wordt in steeds mindere mate gezien als een verbintenis tussen man en vrouw voor in beginsel het gehele leven. In de eerste eeuwen na Christus is het huwelijk niet veel meer dan een overeenkomst. Een relatie is suc- cesvol, als de partners erin slagen elkaar niet op de zenuwen te

---

⁸⁹ Koert ter Veen, *Van lammeren naar leeuwen*, Soesterberg 2004, p. 177-178.

⁹⁰ Pierre Trouilleux, *Van Petrus tot Constantijn. De eerste christenen*, Leuven 2002, p. 86.

werken en niet te vaak ruzie met elkaar maken. Dit betekent ook dat een huwelijk zonder veel problemen kan worden ontbonden wanneer een goede verstandhouding tussen man en vrouw ontbreekt. Elke aangevoerde echtscheidingsgrond is eigenlijk wel acceptabel. Om de scheiding te voltrekken volstaat dat een van beide partners mondeling of schriftelijk de ander laat weten dat het huwelijk beëindigd is.⁹¹ Kinderloosheid is in die tijd een grond voor echtscheiding. De meest voorkomende reden is overspel van de vrouw.

Van de strenge huwelijksmoraal van de oude Romeinen blijft door deze ontwikkelingen niet veel over. Het is de man toegestaan buitenechtelijke relaties te onderhouden. Deze relaties mogen echter niet leiden tot een echtelijke verbintenis. Voor vrouwen geldt deze vrijheid niet.⁹² De aanzienlijke burgers zijn soms berucht om hun seksuele uitspattingen met slaven en slavinnen. Seneca sprak ooit eens uit: Ontucht is een schande voor de vrijgeborenen, maar een noodzaak voor een slaaf. Ontucht met jonge mannen is bij de Romeinen niet zo breed bekend als bij de Grieken. Wel hebben sommigen voorname Romeinen een zogenoemde lustknaap in dienst. In principe dient de meester zo'n relatie te beëindigen zodra de jongen baardhaar begint te ontwikkelen en dus volwassen wordt. De reden hiervan is dat het gevaar bestaat dat een volwassen slaaf in de seksuele relatie een dominante rol gaat spelen. Dat is in de ogen van de meeste Romeinen een regelrechte schande. Een vrije Romeinse man dient de boventoon te voeren. Als dat niet het geval is, wordt men bestempeld als een verwijfde man of seksuele passieveling en uit de gemeenschap van weldenkende, fatsoenlijke, kortom 'echte' mannen gestoten.

Het gevolg van de uitholling van de huwelijksmoraal is dat een levenslang gelukkig huwelijk zeldzaam is geworden. Plinius de Jongere (61/62-114) kan maar één voorbeeld geven. Een gemiddelde Romein is minstens één keer gescheiden en hertrouwd. Het komt ook voor dat echtparen wel willen scheiden, maar dat dit onmogelijk is, omdat de man de bruidschat van de vrouw niet kan terugbe-

---

⁹¹ Ferguson, *Backgrounds of Early Christianity*, p. 75.

⁹² De Wit, *Matrimonium et Divortium*, p. 123.

talen. Dit is namelijk een vereiste. Dit heeft tot gevolg dat buitenechtelijke relaties floreren, omdat de liefde tussen de man en vrouw is bekoeld.⁹³

In een samenleving waarin de huwelijksrouw steeds meer ontbreekt, is het niet vreemd dat de prostitutie welig tiert. Dat is ook het geval in het Romeinse rijk. De Romeinen erkennen prostitutie niet officieel zoals de Grieken, maar het komt wel veelvuldig voor.

In het oude Rome schijnt een wet te zijn geweest die alle homoseksuele handelingen tussen burgers onderling strafbaar stelt. Ten tijde van de Vroege Kerk is deze wet echter allang in onbruik geraakt.⁹⁴ In de tweede eeuw voor Christus begint de Griekse cultuur haar invloed op de Romeinen uit te oefenen. Onder de Grieken is homoseksualiteit al eeuwen geaccepteerd. Voor hen is het de meest verheven en zinvolle relatie, omdat vrouwen doorgaans te ongeletterd zijn om een intelligente relatie met een man te onderhouden. De Romeinen prijzen homoseksualiteit minder uitbundig, maar het wordt wel breed en openlijk gepraktiseerd.⁹⁵ Keizer Hadrianus heeft zelf een homoseksuele relatie.⁹⁶ Ook keizer Nero houdt er homoseksuele relaties op na. Het gedrag van de keizers leidt tot een opbloei van alternatieve relaties.⁹⁷

Door de afnemende stabiliteit van het gezinsleven komt ook het krijgen van kinderen onder druk te staan. Vooral onder Romeinen in hogere kringen is dit het geval. Maar ook vrouwen zijn terughoudend. Belangrijke oorzaak is dat de medische zorg onvoldoende is. Het percentage kinderen en moeders dat bij een geboorte sterft is hoog. Wie geen kinderen wil, kan anticonceptiemiddelen gebruiken. Ook abortus provocatus komt veelvuldig voor.

---

⁹³ Bette, Van den Brink en Zwiep, *Studiebijbel Nieuwe Testament, deel 1. Inleiding en synopsis*, p. 129.

⁹⁴ Robin Lane Fox, *De droom van Constantijn. Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk*, Amsterdam 1991, p. 325.

⁹⁵ Bette, Van den Brink en Zwiep, *Studiebijbel Nieuwe Testament, deel 1. Inleiding en synopsis*, p. 130.

⁹⁶ Meijering, *Geschiedenis van het vroege christendom*, p. 287.

⁹⁷ Bette, Van den Brink en Zwiep, *Studiebijbel Nieuwe Testament, deel 1. Inleiding en synopsis*, p. 130.

Vaders kunnen een kind weigeren te erkennen wanneer het mismaakt is of wanneer hij twijfelt aan zijn biologisch vaderschap. In dat geval wordt het kind te vondeling gelegd. Een te vondeling gelegde baby kan door iemand worden meegenomen die het groot wil brengen. In de praktijk valt het echter soms ten prooi aan dieren en vogels. Het doden van ongewenste baby's, door wurging, verdrinking of door ze op vuilnisbelten te dumpen, waar verwilderde honden ze verscheuren, komt helaas ook voor. Tacitus (ca. 55-120) neemt het de Joden kwalijk dat zij het doden van ongewenste kinderen als een zware zonde beschouwen. De filosoof Seneca (ca. 4 v.Chr. - 65 n.Chr.) acht het verdrinken van pasgeborenen redelijk verantwoord. Vooral meisjesbaby's en mismaakte jongensbaby's zijn het slachtoffer van deze praktijken. Een zekere Hilarion zegt tegen zijn vrouw: 'Als je van een kind bevalt, houdt het dan als het een jongen is, en als het een meisje is, ontdoe je er dan van.'⁹⁸

Er zijn ook niet-christelijke auteurs die de zedelijke achteruitgang van de Romeinse samenleving bekritisieren. Het zedelijke verval en de toename van het aantal echtscheidingen leiden namelijk tot een afname van het aantal geboorten. De crisis in huwelijk en gezin wordt daarom gezien als een bedreiging voor het voortbestaan van de Romeinse gemeenschap. Het gezin heeft immers altijd de basis gevormd van de samenleving. Daardoor is Rome groot geworden.⁹⁹

5. De houding van de eerste christenen

In de tijd dat het met de zedelijke moraal in de Romeinse samenleving slecht gesteld is, ontstaan de eerste christengemeenten. De visie van de eerste christenen op de plaats van de vrouw en seksualiteit verschilt fundamenteel van die van de Romeinen. In christelijke kringen genieten vrouwen een hogere status dan in de Grieks-Romeinse wereld.¹⁰⁰ Binnen het christendom zijn vrouwen dragende krachten van het gemeenschapsleven. De christenen zien de vrouw in tegenstelling tot tijdgenoten niet als ongelijkwaardig ten op-

---

⁹⁸ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 83-85, en Stark, *De eerste eeuwen*, p. 107, 127.

⁹⁹ De Wit, *Matrimonium et Divortium*, p. 134.

¹⁰⁰ Stark, *De eerste eeuwen*, p. 105.

zichte van de man. Man en vrouw hebben weliswaar een onderscheiden roeping en verantwoordelijkheid, maar de bijbelse visie op de man-vrouw-verhouding is dat beiden gelijkwaardig zijn.

De positie van de Romeinse vrouw is ondergeschikt aan die van de man. Zij wordt ook niet gelijkberechtigd. De man mag van zijn vrouw scheiden wanneer zij overspel heeft gedaan. Andersom moet de vrouw toestaan dat de man met andere vrouwen omgang heeft.

Tertullianus (ca. 160 - ca. 230) heeft zich uitgelaten over de levensstijl van de christelijke vrouwen bemoeid. Om ervoor te zorgen dat de 'dochter van Eva' niet in de fuik van de duivel lopen, heeft hij veel raadgevingen. Christelijke maagden draagt hij op sluiers te dragen, elke zweem van make-up verwenst hij.¹⁰¹ Tertullianus vindt natuurlijke schoonheid voldoende, zo had God het gewild. De cosmetica streelt slechts de behaagzucht en ijdelheid van vrouwen en stookt hen tegen elkaar op.¹⁰²

De vroeg-christelijke visie op seksualiteit staat haaks op Romeinse praktijken. Christenen verkondigen het monogame huwelijk en leren dat 'zo wie een vrouw aanziet om dezelve te begeren, die heeft alrede overspel in zijn hart met haar gedaan.' (Matth. 5:28). Er wordt krachtig gewaarschuwd tegen alle vormen van seksueel misbruik en seksueel geweld. Seksualiteit moet geheel plaatsvinden op basis van vrijwilligheid en beperkt blijven tot de relatie man en vrouw binnen het huwelijk. Allerlei andere vormen van seksualiteit en seksueel geweld worden afgewezen. Op talloze plaatsen in het Nieuwe Testament waarschuwt de apostel Paulus tegen hoererij. In de brief aan de gemeente van Korinthe lezen we onder andere: 'Vliedt de hoererij. Alle zonde, die de mens doet, is buiten het lichaam, maar die hoererij bedrijft, zondigt tegen zijn eigen lichaam.' (1 Kor. 6:18). Sterk dringt Paulus aan op het monogame huwelijk. Tegen de morele verloedering in de samenleving waarschuwt hij indringend (Rom. 1:29-31).¹⁰³

---

¹⁰¹ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 246-247.

¹⁰² Henk Bakker, *'Ze hebben lief, maar worden vervolgd' Radicaal christendom in de tweede eeuw en nu*, Zoetermeer 2005, p. 81.

¹⁰³ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 26.

De apostel Paulus wordt door sommigen verweten dat hij in negatieve zin spreekt over het huwelijk. Als voorbeeld wordt daarbij 1 Korinthe 7 aangehaald. Paulus zegt daar dat het goed voor de man is geen vrouw te trouwen. Deze woorden zijn ten tijde van de Vroege Kerk aanleiding geweest om huwelijksloosheid hoger te achten dan het huwelijk. De context waarin Paulus zich uitspreekt moeten we echter niet uit het oog verliezen. Paulus reageert hier op vragen en moeilijkheden in de gemeente van Korinthe. Het is niet zijn bedoeling een algemene huwelijksethiek te geven.¹⁰⁴ Op andere plaatsen spreekt Paulus over hoe man en vrouw met elkaar behoren om te gaan (Ef. 5 en Kol. 3). Deze passages roepen niet het beeld op van een negatieve visie op het huwelijk. De apostel waarschuwt in 1 Tim. 4:3 zelfs tegen mensen die verbieden om te huwen. In Hebr. 13:4 kunnen we ook lezen dat het huwelijk eerlijk is. Dat Paulus het huwelijk aanbeveelt om hoererij vanwege de zwakte van de mens tegen te gaan, hoeft ook niet negatief te worden geïnterpreteerd. Het huwelijk kan in dit opzicht ook als zegen worden gezien. Paulus wijst er ook op dat man en vrouw zich elkaar ook niet mogen onttrekken. Ondanks deze woorden van Paulus zijn er ten tijde van de Vroege Kerk veel christenen die een ascetisch huwelijksleven voorstaan.¹⁰⁵

Binnen de christelijke gemeenschap heeft men veel respect voor vrouwen die ervoor kiezen levenslang maagd te blijven. Het is voor vrouwen ook geen schande om op late leeftijd te trouwen. Desondanks huwen ook christenen op relatief jonge leeftijd. In tabel 1 is weergegeven op welke leeftijd heidenen en christenen in het huwelijk treden. De kerk staat afwijzend tegenover het uithuwelijken van vrouwen. De keuzevrijheid van de vrouw blijft daardoor gewaarborgd.

---

¹⁰⁴ J. Waterink e.a. (red.), *Cultuurgeschiedenis van het Christendom*, Amsterdam 1948, p. 370.

¹⁰⁵ Fox, *De droom van Constantijn*, p. 338.

Leeftijd	Heidenen	Christenen
Jonger dan 13	20%	7%
13-14	24%	13%
15-17	19%	32%
18 jaar en ouder	37%	48%

Tabel 1. Religie en trouwleeftijd (Bron: Stark, *De eerste eeuwen*, p. 116)

De heidense overheid beboet weduwen die na twee jaar nog niet zijn hertrouwd. Hierbij zal de zorg van de overheid voor het geboortecijfer een rol hebben gespeeld. Binnen de kerk worden zij die kiezen voor een blijvend weduwschap geëerd. Zij worden onder andere ingezet voor het ziekenbezoek en de uitleg van de christelijke leer. De kerk biedt voor vrouwen voldoende mogelijkheden om zich buitenshuis in te zetten. In het bijzonder kan hierbij worden gedacht aan het kerkelijke welzijnswerk. Eusebius vindt de wetten van Keizer Augustus die het krijgen van kinderen moeten bevorderen oneerlijk, omdat velen geen kinderen kunnen krijgen en sommige christinnen ervoor kiezen niet te trouwen om zich als maagd aan God te kunnen wijden.¹⁰⁶

Gemengde huwelijken zijn in de oudheid niet uitzonderlijk. In de christelijke kerk zijn vrouwen in de meerderheid. Dat heeft tot gevolg dat het regelmatig voorkomt dat christinnen een heidense man vinden. Door de contacten met de heidense familie van de man dringt het christelijk geloof door in de heidense samenleving.¹⁰⁷

Er zijn auteurs die stellen dat de kerk deze huwelijken aanvankelijk niet ontmoedigd, omdat het nieuwe bekeerlingen op zou kunnen leveren. Zelden gaan christelijke vrouwen na een huwelijk met een heidense man over tot het heidendom. Het omgekeerde komt veel vaker voor.¹⁰⁸ Andere bronnen stellen echter dat de meerderheid van de kerkelijke vertegenwoordigers afwijzend staat tegen het aangaan van gemengde huwelijken.¹⁰⁹ Gods Woord spreekt zich hier ook dui-

¹⁰⁶ Ter Veen, *Van lammeren naar leeuwen*, p. 180.

¹⁰⁷ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 314-323.

¹⁰⁸ Stark, *De eerste eeuwen*, p. 122-124.

¹⁰⁹ Karen Piepenbrink, *Antike und christentum*, Darmstadt 2007, p. 36.

delijk over uit. De apostel Paulus wijst er in 2 Kor. 6 vers 14 op dat christenen geen ander juk mogen aantrekken met de ongelovigen. De ongelovigen worden hier door Paulus vergeleken met andersoortige trekdieren, waarmee men het eigen trekdier niet mag laten paren of die men niet samen voor één wagen mag inspannen. Deze beeldspraak spreekt over een vaste, duurzame verbintenis tussen gelovigen en ongelovigen en niet op toevallige of oppervlakkige ontmoetingen. Paulus bedoelt dat christenen geen gemeenschap met ongelovigen mogen beoefenen die tot zonde leidt.

De Bijbel wijst een tweede huwelijk niet principieel af (1 Kor. 7:39). Tertullianus beveelt dit echter niet aan. Later als hij Montanist¹¹⁰ is geworden, stelt hij het tweede huwelijk gelijk met onucht.¹¹¹ In het algemeen maken de eerste christenen bij de beoordeling of een tweede huwelijk geoorloofd is onderscheid tussen een tweede huwelijk na echtscheiding en na dood van de huwelijkspartner. Echtscheiding wordt in de meeste gevallen afgewezen. Daarom wijzen de christenen ook een tweede huwelijk na echtscheiding in principe af. Na de dood van de partner ligt dit anders. Een tweede huwelijk is dan gerechtvaardigd, hoewel het groter respect verdient wanneer men niet hertrouwt. De houding van de christenen ten opzichte van echtscheiding is strikter dan de Romeinen. Over het algemeen zijn de eerste christenen van mening dat alleen echtbreuk een gerechtvaardigde reden is om het huwelijk te ontbinden.¹¹²

Een bijbels oordeel over homoseksualiteit vinden we onder andere in de brief van Paulus aan de Romeinen. In die brief wordt homoseksualiteit gezien als een zonde die het gevolg is van afgoderij (Rom. 1:24 vv). Ten tijde van de Vroege Kerk zien christenen homoseksualiteit als typerend voor de heidenen.¹¹³ Justinus zegt: 'De heidenen staan onder de vloek, omdat zij afgoderij, knapenschennis

---

¹¹⁰ De Montanisten zijn volgelingen van Montanus (overleden ca. 195). Ze gaan uit van een snel naderend einde van de wereld. Montanus roept zijn aanhangers op tot vasten, seksuele onthouding, boetedoening, loslaten van het huwelijk en bereidheid tot het martelaarschap.

¹¹¹ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 245.

¹¹² Piepenbrink, *Antike und Christentum*, p. 36-37.

¹¹³ Elizabeth A. Clark, 'Sexuality', in: Everett Ferguson (ed.), *Encyclopedia of Early Christianity*, New York 1999, p. 1054.

en de overige zonden bedrijven.' Homoseksuelen gebruiken de natuur niet als een middel om tot kennis van de Schepper te geraken, maar misbruiken die om zijn lusten te bevredigen.¹¹⁴

In de brief *Aan Diognetus* onderstreept de auteur dat Christenen zich onderscheiden van de Romeinen, omdat zij hun kinderen niet te vondeling legden: 'Ze trouwen als ieder ander. Ze krijgen kinderen maar ze leggen hun nageslacht niet te vondeling. Ze delen hun tafel, maar niet hun bed.'¹¹⁵ Tertullianus vergelijkt het te vondeling leggen van kinderen met kindermoord. Mensen die hun kinderen te vondeling leggen, gaan ervan uit dat ze worden gered door de goedheid van voorbijkomende vreemden. In die tijd werden veel kinderen, in het bijzonder meisjes te vondeling gelegd. Vaak belanden deze meisjes in de prostitutie, een bloeiende 'sector' in die tijd. Tertullianus wijst op het gevaar dat ouders hun eigen kind niet herkennen in het bordeel en zo zonder het te weten incest plegen. Christenen waren hiervan volgens Tertullianus gevrijwaard 'door de vlijtigste en de trouwste kuisheid. En door alle promiscue of buitenechtelijke indiscretie te vermijden, gaan we ook elke mogelijkheid van incest tegen.'¹¹⁶

Niet alleen het doden van baby's, maar ook abortus bestempelt de kerk als moord. De Romeinse wet kent het mannelijk hoofd van de familie de macht toe over leven en dood in zijn huishouden. In het Romeinse rijk ondergaan veel vrouwen op grote schaal abortus onder dwang van de man. In die tijd is dat een levensgevaarlijke ingreep. Wanneer het initiatief van de vrouw uitgaat, is dat veelal omdat getrouwde vrouwen onwettige seksuele activiteiten voor hun man verborgen willen houden. Ook economische redenen spelen vaak een rol. Christenen wijzen abortus af en worden op deze wijze beschermd tegen deze levensgevaarlijke praktijken. Wel vragen sommige christelijke auteurs in die tijd zich af wanneer men een

---

¹¹⁴ Meijering, *Geschiedenis van het vroege christendom*, p. 287. Zie over de vroeg-christelijke afwijzing van homoseksualiteit ook David F. Wright, 'Homosexuality', in: Everett Ferguson (ed.), *Encyclopedia of Early Christianity*, p. 542-543.

¹¹⁵ 'Brief aan Diognetus', IV, 6, 7, in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 2*, Kampen 1992, p. 101.

¹¹⁶ J. Boswell, *Overgeleverd aan vreemden, het verlaten van kinderen in de oudheid en de middeleeuwen*, Alphen a/d Rijn 1990, p. 117-118.

embryo als levend wezen kan beschouwen.¹¹⁷ De heidense praktijken worden ondersteund door de gezaghebbende Griekse filosofie. Plato stelt in zijn *De staat* dat abortus verplicht is voor alle vrouwen die na hun veertigste zwanger worden. Aristoteles sluit zich hierbij aan: mensen die in strijd met de regels een kind dreigen te krijgen, moeten abortus plegen. De moord op meisjesbaby's en de gevaarlijke abortuspraktijken leiden ertoe dat vrouwen aanzienlijk in de minderheid zijn onder de heidenen. In de christelijke gemeenschap is dit omgekeerd. Daar zijn meer vrouwen dan mannen. Dat komt niet alleen omdat kindermoord en abortus onder christenen niet voorkomt, maar ook omdat er meer vrouwen dan mannen zijn die zich bekeren tot het christendom.¹¹⁸

Christenen worden door de Romeinen regelmatig van kindermoord, kannibalisme en incest beschuldigd. Tijdens christelijke samenkomsten zouden baby's gedood en gegeten worden. Daarna zouden de lichten worden gedoofd en de christenen zich aan decadente feesten overgeven. Deze beschuldigingen berusten op een karikatuur van de viering van het Heilig Avondmaal. Onder andere Tertullianus verdedigt de christenen tegen deze aanvallen.¹¹⁹ In hoofdstuk tien wordt uitvoeriger ingegaan hoe christenen op deze beschuldigingen reageren.

6. Lessen voor de 21^e eeuw

Op grond van wat hiervoor geschreven is over opvattingen en praktijken met betrekking tot huwelijk en gezin ten tijde van de Vroege Kerk werken we vijf leerpunten voor onze tijd kort uit.

1. In de tijd van de Vroege Kerk komen we de overtuiging tegen dat wanneer huwelijk en gezin in een crisis verkeren, het voortbestaan van het rijk in gevaar is. Daarom maakt keizer Augustus wetgeving om de zedelijke achteruitgang tegen te gaan. In de 21^e eeuw wordt het besef steeds sterker dat het gezinsleven in Nederland ook onder druk staat. Daarom worden veel maatregelen genomen om het gezin

---

¹¹⁷ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 85, en Stark, *De eerste eeuwen*, p. 129.

¹¹⁸ Stark, *De eerste eeuwen*, p. 109.

¹¹⁹ Bakker, *'Ze hebben lief, maar worden vervolgd'. Radicaal christendom in de tweede eeuw en nu*, p. 28.

weer de waarde te geven die het toekomt. Dat is belangrijk. Het gezin is de basis, het fundament van de samenleving. Daar groeien kinderen op en vindt de overdracht van waarden en normen plaats. Wanneer het gezin in een crisis verkeert, zal de samenleving daar op lange termijn de negatieve gevolgen van ondervinden. Het gezin moet een veilige haven zijn in een rusteloze wereld. Een stabiele en veilige plek voor kinderen om zich te ontwikkelen. De overheid heeft tot taak te zorgen dat in onze samenleving een gezinsvriendelijk klimaat heerst.

2. Het huwelijk wordt in de tijd van de Vroege Kerk gezien als een stabiele basis om wettige kinderen voort te brengen en op te voeden. Met de huwelijkstrouw is het in onze 21^e-eeuwse maatschappij slecht gesteld. Het percentage huwelijken dat door echtscheiding wordt ontbonden bedraagt ongeveer 33%. De gevolgen van echtscheiding voor kinderen zijn groot. Echtscheiding kan ertoe leiden dat kinderen aan zichzelf gaan twifelen en aan de betrouwbaarheid van anderen. Kinderen die een echtscheiding hebben meegemaakt, presteren gemiddeld aanzienlijk slechter op school, hebben meer gedragsproblemen, voelen zich psychisch en emotioneel minder goed, hebben een lager zelfbeeld en hebben meer problemen met sociale relaties. Ongeveer 60.000 kinderen raken per jaar betrokken bij een echtscheiding. Alleen al vanwege de maatschappelijke consequenties van echtscheiding is het belangrijk dat in de politiek voldoende aandacht is voor huwelijkstrouw. Ontwikkelingen die een negatieve invloed hebben op de huwelijkstrouw vragen om een krachtige repressieve aanpak.

3. De houding van de eerste christenen ten aanzien van seksualiteit is niet eenduidig. Sommigen staan negatief tegenover seksualiteit. Zij staan minder positief tegenover het huwelijk en raden zoveel mogelijk onthouding aan. Wanneer we deze houding toetsen aan de bijbelse gegevens, dan moeten we concluderen dat deze visie niet als exclusief mag worden gepresenteerd. Seksualiteit is geen zonde, maar kan wel tot zonde leiden. Kuisheid is een deugd, maar daaruit hoeft niet de conclusie te worden getrokken dat onthouding wenselijk is. De negatieve houding van een deel van de christenheid in die tijd zou een reactie kunnen zijn op de verwildering van de zeden waarvan toen sprake was. De hoogstaande seksuele moraal van

de eerste christenen is wel een belangrijke les voor onze tijd. Er vinden veel ontwrichtingen op dit gebied plaats. Onzedelijke reclame-uitingen presenteren de vrouw als lustobject. Er is zelfs een pornofilm uitgezonden door de publieke omroep. De overheid heeft een belangrijke taak om de openbare zedelijkheid te bevorderen en verloedering van de seksuele moraal tegen te gaan.

4. In de Romeinse samenleving onderkent men dat het krijgen van kinderen noodzakelijk is om het voortbestaan van de samenleving te garanderen. Er is zelfs wetgeving om het krijgen van kinderen te bevorderen. In Nederland neemt het gemiddelde aantal kinderen af. Mede door de toenemende vergrijzing en de toename van de kosten van de gezondheidszorg zal deze ontwikkeling in de toekomst steeds meer problemen veroorzaken. Daarom is het belangrijk dat de overheid in ons land een kind- en gezinsvriendelijk beleid voert. Vanuit christelijk perspectief zijn kinderen een zegen van de Heere en hebben ouders een eigen verantwoordelijkheid met betrekking tot gezinsvorming. De overheid moet zich hiermee niet in directe zin bemoeien. Wel is het belangrijk dat belemmeringen die mensen ervaren bij de gezinsvorming zoveel mogelijk worden weggenomen.

5. De waardevolle positie van de vrouw in de tijd van de Vroege Kerk is opvallend. In de heidense samenleving ziet men de vrouw als het bezit van de man. In de 21^e-eeuwse samenleving zien we het heidendom weer terugkeren wanneer de vrouw als lustobject wordt gezien. Ook in de prostitutie die in ons land is gelegaliseerd, zitten veel vrouwen niet vrijwillig. De bijbelse positie van de vrouw is bevrijdend voor vrouwen. Vrouwen zijn gelijkwaardig aan mannen. Naast de zorg voor de man en het gezin heeft de vrouw in de Vroege Kerk een belangrijke taak in de zorg voor de naaste. Christenvrouwen zijn dus niet alleen in het gezin, maar ook buitenshuis actief. In onze tijd lijkt het erop dat er steeds minder tijd is voor elkaar. Christenen hebben de bijbelse plicht zich in te zetten voor hun naaste, voor mensen die ondersteuning nodig hebben. De geest van materialisme is echter ook in christelijke kringen doorgedrongen. Het lijkt er op dat betaalde arbeid hoger wordt gewaardeerd dan het onbetaalde vrijwilligerswerk waarin de dienst aan de naaste centraal staat. Vrouwen uit de tijd van de Vroege Kerk zijn voor onze tijd op dit terrein een lichtend voorbeeld.

6. Werk en beroep

1. Inleiding

Arbeid is een goddelijke opdracht. Direct na de schepping geeft de Heere de mens de opdracht de aarde te bouwen en te bewaren. De mens heeft als rentmeester de taak om voor Gods schepping te zorgen. Arbeid is ook nodig om in het levensonderhoud te voorzien. In de Bijbel wordt de mens aangezet tot arbeiden. De gelijkenis van de tien talenten is hiervan een illustratie. Luiheid is dus niet goed. Maar arbeid kan ook een te grote plaats innemen in het leven. Dat is het geval wanneer de mens zijn geestelijk welzijn uit het oog verliest. Diverse kerkvaders hebben over deze thematiek geschreven. Daarbij gaat men ook in op de vraag hoe christenen hun beroep hebben uit te oefenen en welke beroepen voor christenen verboden zijn.

Ook voor onze tijd is het waardevol om na te denken over vraagstukken met betrekking tot werk en beroep. Daarom staat dit onderwerp in dit hoofdstuk centraal. Achtereenvolgens gaan we in op: de sociale positie van de bevolking van het grote Romeinse rijk (2). De waardering van arbeid door heidenen en christenen in het Romeinse rijk (3). De houding van de kerk tegenover christenen die niet willen werken (4). Het bedrijven van handel (5). De zogeheten 'verboden' beroepen (6). Dit hoofdstuk sluit af met de vraag wat wij in onze tijd van de eerste christenen kunnen leren (7).

2. Sociale positie

De meerderheid van de bevolking van het grote Romeinse rijk leeft op het platteland of in kleine steden. Dit betekent dat de meeste inwoners in de agrarische sector werken. Er zijn relatief weinig grootschalige commerciële activiteiten. Het niveau van de handel en productie verschilt van regio tot regio en ook tussen centrale steden. In het algemeen heeft het Romeinse rijk dus vooral een agrarische economie en niet zozeer een industriële. Er zijn enkele soorten handwerk die ook vrije burgers beoefenen. Hierbij is te denken aan: schoenmakers, looiers, volders, smeden, pottenbakkers, vleeshouwers en bakkers. Dit handwerk is echter evenals de

kleinhandel nauwelijks van betekenis.¹²⁰ De Romeinen schatten de handel als bron van inkomsten over het algemeen niet hoog. Waarschijnlijk omdat men zich handel zonder bedrog niet kan voorstellen. Aan de groothandel kleeft dit bezwaar niet.

Er is eigenlijk geen middenklasse. Rijkdom is gebaseerd op het eigendom van land. Het meeste land is in eigendom van een klein aantal rijke families. Deze families zijn erg invloedrijk in de politiek en maatschappij. De meeste inwoners leven onder, op, of net boven het bestaansminimum. Mensen die in de handel werkzaam zijn, komen er nog het beste van af. Velen van hen hebben een inkomen op, of net boven het bestaansminimum. Maar hun inkomenspositie is niet zodanig dat je van een middenklasse kunt spreken.¹²¹ Armoede komt zowel voor op het platteland als in de steden. Mensen die in loondienst werken krijgen een karig salaris. Velen verdienen maar net genoeg om in leven te blijven.¹²²

Een groot deel van de bevolking van het Romeinse rijk bestaat uit slaven. Er zijn schattingen dat het percentage slaven ten tijde van keizer Augustus in Italië ongeveer 35% is. In andere delen van het rijk ligt dit percentage lager. De keizers vaardigen diverse wetten uit die slaven moeten beschermen. Deze wetten sporen eigenaren aan hun slaven streng, maar rechtvaardig te behandelen. Controle op de naleving hiervan vindt echter niet plaats. Hierdoor brengen deze wetten nauwelijks enige verbetering voor het leven van de slaven.¹²³

Over de sociale positie van de eerste christenen zijn slechts fragmentarische historische gegevens beschikbaar. Dat maakt het lastig om algemene uitspraken te doen. Over het algemeen wordt aangenomen dat het christendom vanaf het begin niet alleen bestaat uit

---

¹²⁰ I. Seipel, *De economisch-ethische theorieën der kerkvaders*, Leiden z.j., p. 13.

¹²¹ Steven J. Friesen, 'Injustice or God's Will: Explanation of Poverty in Proto-Christian Communities', in: Richard A. Horsley, *Christian Origins*, Minneapolis 2005, p. 241-243.

¹²² Fik Meijer, *Vreemd volk. Immigratie en discriminatie in de Griekse en Romeinse wereld*, Amsterdam 2007, p. 197.

¹²³ Martijn Rip, *Slavernij in het Romeinse Rijk*, z.p., z.j. (<http://rippie.mine.nu/slaven.html>)

armen, maar ook uit relatief bevoorrechte mensen.¹²⁴ Uit onderzoek blijkt namelijk dat de eerste christenen in bijna alle sociale lagen en beroepstakken te vinden zijn.¹²⁵ Bekend is dat het aantal rijke christenen in de loop van de eerste eeuwen na Christus toeneemt. De heidenen proberen de beeldvorming over de christenen negatief te beïnvloeden door te beweren dat de christenen bestaan uit onbeschaafde mensen, slaven, handwerkslieden en vroedvrouwen. Deze bewering is echter onjuist. Chrysostomus zegt dat het algemeen bekend is dat de kerk niet alleen uit deze mensen bestaat.¹²⁶

In de eerste twee eeuwen van onze jaartelling verhuizen veel mensen vanuit de provincies van het grote Romeinse rijk naar de stad Rome. In de jaren daarvoor hebben al veel boeren de toevlucht genomen tot deze metropool. De economische bedrijvigheid en de bouwactiviteiten zijn groot. De meeste immigranten komen in Rome om zich er blijvend te vestigen. Door deze instroom blijft het inwonertal op peil. Het sterftcijfer is als gevolg van ziekten namelijk groot. Met de hygiëne is het in de belangrijkste stad van de wereld slecht gesteld. Huizen zijn niet aangesloten op het riool en er is geen huisvuilophaaldienst.¹²⁷

In Rome is voldoende werk voor de nieuwkomers. Voor goede timmerlieden en metselaars is er genoeg werk in de huizen- en scheepsbouw. De bouwprojecten van de keizers bieden de meeste werkgelegenheid. De keizers willen van Rome de mooiste stad van de wereld maken. De woorden van Keizer Augustus geven dit treffend aan: 'Ik trof een stad van baksteen aan en liet een stad van marmer achter'. Er zijn geen arbeidsbesparende machines. Daardoor is de behoefte aan arbeidskrachten extra groot. Romeinse keizers vinden dit over het algemeen geen probleem. Integendeel! Om het volk tevreden te houden moet er voldoende werk zijn. Er is zelfs

---

¹²⁴ Horsley, *Christian Origins*, p. 241-243.

¹²⁵ Arnold Provoost, *De eerste christenen. Hun denken en doen*, Kampen 2009, p. 25-26.

¹²⁶ Seipel, *De economisch-ethische theorieën der kerkvaders*, p. 57.

¹²⁷ Meijer, *Vreemd volk. Immigratie en discriminatie in de Griekse en Romeinse wereld*, p. 186-193.

een keizer die om deze reden geen gebruik wenst te maken van innovaties die de behoefte aan arbeid reduceren.¹²⁸

3. Waardering arbeid

In de Griekse wereld waarin de eerste christenen leven, staat arbeid niet bij iedereen hoog aangeschreven. Meerdere welvarende Grieken beschouwen arbeid als iets minderwaardigs en laten het daarom aan hun slaven over. Dit geldt in het bijzonder voor de handarbeid. Het meeste land is in eigendom van een klein aantal rijke elite families. Zij leven van de rente en wat boeren en slaven produceren.¹²⁹ In het Romeinse rijk kunnen alleen diegenen aanspraak op respect maken die grond in eigendom hebben.¹³⁰ Handarbeiders en handelaren hebben dat niet. Ook in Rome zijn de arbeiders 'verbannen naar de krochten van de samenleving' en dus weinig in tel. 'De klassieke schrijvers kijken op het ambacht neer, waardoor het economische belang ervan in hoge mate dreigt te worden onderschat.'¹³¹

Veel christenen in die tijd zijn arm, kleine handwerkers, of moeten als slaaf dienen. Zij verkeren dus niet in de positie om het werk aan anderen over te laten. De eerste christenen staan over het algemeen ook niet negatief tegenover arbeid. Integendeel. De apostel Paulus heeft hen geleerd dat er belangrijke motieven zijn om te arbeiden. Diverse kerkvaders volgen het spoor van deze apostel. In de eerste plaats is arbeid nodig om een geregeld en vredig leven te leiden en zo het goede voorbeeld aan anderen te geven (1 Thes. 4:11,12). Om een geregeld leven te leiden, is het belangrijk dat mensen zich het noodzakelijke kunnen verwerven. Arbeid is daarvoor één van de juiste middelen.

De kerk toont zich een voorstander van handarbeid. Zij herstelt de handarbeid in ere en verbetert de arbeidsomstandigheden. In grafschriften worden arbeiders en arbeidsters geprezen voor het

---

¹²⁸ Meijer, *Vreemd volk. Immigratie en discriminatie in de Griekse en Romeinse wereld*, p. 194-195.

¹²⁹ Horsley, *Christian Origins*, p. 241.

¹³⁰ Andreas Bigelmair, *Die Beteiligung der Christen am öffentlichen Leben in vorconstantinischer Zeit*, München 1902, p. 294.

¹³¹ A. Giardina, *De wereld van de Romeinen*, Amsterdam 1992, p. 245, 250.

goede werk dat zij verrichten. Het werken om te leven, zonder winstbejag of hebberigheid is het ideaal van de christenen. Positief beoordeeld worden bij voorbeeld het beroep van arts, jurist of rechter. Vanaf het begin van de 2e eeuw ontstaan er toch problemen met een aantal beroepen.¹³²

In de *Didachè* lezen we dat een christen die zich aansluit bij een christelijke gemeente zijn handwerk moet uitoefenen om in het eigen levensonderhoud te voorzien. Als hij geen handwerk heeft geleerd, moeten de broeders hem naar vermogen proberen bezigheid te verschaffen.¹³³ Christenen mogen niet werkloos zijn en hun tijd in ledigheid doorbrengen. Maar ze mogen ook niet overmatig arbeiden. Uitputting is namelijk de oorzaak van veel ziekten.¹³⁴

Een ander motief om te werken is dat van de liefdadigheid. Paulus ziet arbeid als een middel om te voorzien in de noden van anderen (Hand. 20:34,35). Wie door te werken geld verdient, heeft iets om te delen met anderen die in nood zijn (Ef. 4:28). De *Didachè*, de *Brief van Barnabas* en de *Pastor van Hermas* dragen de christenen op aalmoezen te geven van de vruchten van hun arbeid.¹³⁵ De vermaning in de *Didachè*: 'deel alles met uw broeder en noem niets uw eigendom', kan de indruk wekken dat christenen het principe huldigen dat men in gemeenschap van goederen moet leven. Dat is echter niet het geval. Het uitgangspunt is dat mensen vrijwillig van hun privébezittingen aan anderen uitdelen. De *Brief van Barnabas* toont dit duidelijk aan. Daarin is namelijk de vermaning te lezen dat men het bezit van de naaste niet mag begeren. Als alles eigendom van iedereen is, zou deze vermaning geen betekenis hebben. Christenen beschouwen hun eigendom als gemeenschappelijk in die zin dat zij zich verplicht voelen de armen er in te laten delen. Diverse kerkvaders benadrukken dat het aardse bezit beschouwd moet

---

¹³² A.G. Hamman, *Dagelijks leven van een vervolgte minderheid*, Utrecht 1987, p. 56.

¹³³ 'Het Onderwijs van de Twaalf Apostelen', XII, 3, 4, in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981, p. 253.

¹³⁴ Seipel, *De economisch-ethische theorieën der kerkvaders*, p. 114-116.

¹³⁵ Arthur T. Geoghegan, *The Attitude towards Labor in Early Christianity and Ancient Culture*, Washington D.C. 1945, p. 30.

worden als waardevol geschenk van God.¹³⁶ De eerste christenen hoeven zich niet afzijdig te houden van beroepen die veel inkomsten opleveren. Rijkdom op zich wordt niet veroordeeld. De intentie van het arbeiden mag echter niet gericht zijn op het streven naar rijkdom. Deze houding wordt als afgoderij veroordeeld. De Bijbel zegt in Matth. 6:24 immers nadrukkelijk dat niemand twee heren kan dienen: God en de Mammon.¹³⁷

In dit verband moet ook nog iets gezegd worden over het renteverbod dat in die tijd van kracht is. De eerste christenen mogen geen geld uitlenen tegen rente. Eén van de argumenten is dat aan het uitlenen van geld geen arbeid verbonden is. Winsten mogen alleen uit arbeid worden gemaakt. Een ander argument, dat onder andere door Clemens van Alexandrië (125/50-215) wordt aangevoerd, is dat men moet uitdelen met een vrijgevig hart en open hand. Wie zich voor het geld dat hij zijn broeder voorschiet laat betalen, vervult het bijbelse gebod tot naastenliefde slecht. Men mag de nood van de naaste niet maken tot een bron om voor zichzelf te verdienen. Lactantius (ca. 250-325) veroordeelt het nemen van rente om drie redenen als onrechtvaardig. 'Wie rente neemt, eigent zich het goed van een ander toe. Hij buit het ongeluk van een ander uit. Hij verandert een weldaad in een misdaad.'¹³⁸

Tot slot ziet men arbeid als dienst aan God. Dit betekent onder meer dat het werk niet mag worden afgeraffeld. Zij die werken, moeten dat zorgvuldig doen, gedachtig aan de woorden in Kol. 3:23,24: 'En al wat gij doet, doet dat van harte als voor den Heere en niet voor den mensen; wetende, dat gij van den Heere zult ontvangen de vergelding der erfenis; want gij dient den Heere Christus.'¹³⁹ De christenen weten dat ze hier geen blijvende stad hebben. Dat weerhoudt er hun echter niet van zich bezig te houden met de aardse arbeid. De eerste christenen zien arbeid als een bijbelse plicht. God heeft de mens de opdracht gegeven de aarde in cultuur

---

¹³⁶ Seipel, *De economisch-ethische theorieën der kerkvaders*, p. 58-65, 82-84.

¹³⁷ Karen Piepenbrink, *Antike und Christentum*, Darmstadt 2007, p. 38-39.

¹³⁸ Seipel, *De economisch-ethische theorieën der kerkvaders*, p. 144, 157.

¹³⁹ Geoghegan, *The Attitude towards Labor in Early Christianity and Ancient Culture*, p. 115-116.

te brengen. De Heere Jezus verkiest zijn discipelen ook uit eenvoudige vissers en handwerkers. De apostel Paulus wijst er in Efeze 4 op dat wie een dief is niet meer moet stelen, maar met zijn handen moet werken. De meeste arbeid in die tijd is namelijk handenarbeid. In de Bijbel is arbeid gekoppeld aan het ontvangen van loon om in het eigen levensonderhoud te voorzien: 'De arbeider is zijn loon waardig' (Luk. 10:7). Degenen die werknemers in dienst hebben, moeten zich in dit opzicht ook als een goed werkgever gedragen. De kerkvaders hebben slavernij niet principieel afgewezen. Slavernij is in die tijd algemeen geaccepteerd. In de Bijbel en geschriften van kerkvaders vinden we wel aanwijzingen dat meesters goed voor hun slaven moeten zorgen (Filemon, 1 Petr. 2:18-25).¹⁴⁰ In de christelijke gemeente wordt ook geen onderscheid gemaakt tussen slaven en hun meesters. Allen zijn zonder uitzondering aangewezen op de genade van de Heere Jezus Christus (Gal. 3:28 en Kol 3:11). Het christendom is daarom aantrekkelijk voor slaven. Ze zijn als christen sowieso al 'vrijgelatenen des Heeren' (1 Kor. 7:22). 'Die statusverhoging was door geen andere te evenaren: van een verhandelbare zaak werd de slaaf gepromoveerd tot een unieke mens (...) Terwijl het Romeinse recht geen slavenhuwelijken erkende, waren die verbintenissen voor de kerk even geldig en heilig als die tussen vrije christenen. Geen enkele regel verhinderde dat (mannelijke) slaven diaken, priester of bisschop werden, al verkoos men in de praktijk te wachten tot ze vrijgelaten waren.'¹⁴¹ De gemeenten in de Vroege Kerk zijn dan ook multicultureel. Al in de apostolische tijd zat een zwarte als Niger aan dezelfde avondmaals-tafel als de Libiër Lucius en hadden een leidinggevende functie (Hand.13:1).

4. Houding tegenover afwijkingen

Arbeid wordt binnen het christendom positief geduid en als noodzakelijk gezien om in het eigen levensonderhoud te voorzien. Desondanks komt het voor dat christenen misbruik maken van de broe-

---

¹⁴⁰ Angelo Di Berardino (ed.), *Encyclopedia of the Early Church*, vol. II, Cambridge 1992, p. 784.

¹⁴¹ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 326-327.

derliefde en op kosten van andere christenen leven. De apostel Paulus bestraft deze houding in zijn zendbrieven aan de Thessalonicenzen (1 Thes. 4:11, 12 en 2 Thes. 3:6-12). Paulus vermaant de christenen dat zij moeten werken om in hun levensonderhoud te voorzien. 'Want ook toen wij bij u waren, hebben wij u dit bevolen, dat, zo iemand niet wil werken, hij ook niet ete.' (2 Thes. 3:10). Deze gedachte van Paulus is niet nieuw. In het Oude Testament wordt op meerdere plaatsen een verbinding gemaakt tussen werken en eten. Gen. 3:19: 'In het zweet uws aanschijns zult gij brood eten, totdat gij tot de aarde wederkeert.' En Spr. 12:11: 'Die zijn land bouwt, zal van brood verzadigd worden; maar die ijdele mensen volgt, is verstandeloos.'

Paulus waarschuwt in zijn zendbrief aan de Thessalonicenzen voor degenen die niet willen werken. De christenen moeten afstand bewaren, zich onttrekken van degenen die niet in hun eigen levensonderhoud willen voorzien, opdat zij tot inkeer komen. Deze waarschuwing had geen betrekking op de zieken, invaliden, werklozen of ouderen die niet kunnen werken. Paulus doelt hier op mensen die niet werken, maar zich bezighouden met onnutte dingen en daarbij leven op kosten van anderen. Dit kunnen leeglopers zijn, maar ook christenen die menen dat ze zo geestelijk zijn, dat ze niet meer hoeven te werken. Er zijn christenen die een spoedige wederkomst van Christus verwachten en het daarom niet meer nodig vinden om te werken.¹⁴² Deze personen vermaant Paulus dat ze hun eigen brood moeten eten en dus in hun eigen levensonderhoud moeten voorzien. Uit 1 Thes. 4:12 blijkt dat Paulus met zijn vermanende woorden ook beoogt dat buitenstaanders een goede indruk van christenen hebben: 'opdat gij eerlijk wandelt bij degenen, die buiten zijn.'¹⁴³

5. Handel

Handelaren staan in het Romeinse rijk niet in groot aanzien bij de aristocraten en vrije burgers. De kleinhandel wordt zelfs veracht,

---

¹⁴² Robert M. Grant, *Early Christianity and Society*, London 1978, p. 71.

¹⁴³ De informatie voor deze paragraaf is ontleend aan de CDRom Studiebijbel Nieuwe Testament, een uitgave van het Centrum voor Bijbelonderzoek te Veenendaal.

omdat deze handelaren van hun klanten afhankelijk zijn. Het christendom signaleert dat de handel grote gevaren meebrengt voor het zielenheil. Er wordt namelijk veel gelogen en dubbelzinnig gesproken. De hebzucht is ook een belangrijk gevaar dat handelaren bedreigt. Hieruit wordt over het algemeen niet de conclusie getrokken dat christenen geen handel mogen bedrijven. Clemens van Alexandrië veroordeelt de handel niet, maar waarschuwt wel voor het voeren van dubbele prijzen en het eedzweren bij de handel. Tertullianus (ca. 160 - ca. 230) schrijft dat handel ook mogelijk is zonder hebzucht en leugen. De kerk moet zich echter niet inlaten met mensen die handel drijven in offervee en wierook. Tertullianus is van mening dat een wierookhandelaar die in de tempel komt, deze handel niet kan verontschuldigen met de opmerking dat wierook ook als geneesmiddel wordt gebruikt. Uiteraard is ook de handel in afgodsbeelden verboden. In het Nieuwe Testament wordt het beroep van handelaar ook niet afgewezen. Lydia is bijvoorbeeld een purperverkoopster uit Thyatire.¹⁴⁴

Christenen zijn betrokken bij elke eerlijke vorm van handel bedrijven. Dat blijkt uit de reactie van Tertullianus op het verwijt dat de christenen niet succesvol zijn in het doen van zaken. Tertullianus dient de heidenen als volgt van repliek: 'Wij wonen met jullie in deze wereld, wij vermijden niet jullie forum, ook niet jullie vleesmarkten, baden, winkels, herberg, weekmarkten en andere handelsplaatsen. We brengen onze kunsten met die van jullie samen en maken onze werken publiek tot jullie nut.'¹⁴⁵

6. Verboden beroepen

Het heil van mensen is volgens het christendom niet verbonden aan de uitoefening van een bepaald beroep. Iedereen moet in het beroep blijven waarin hij werkzaam was, 1 Kor. 7:20,24. Clemens van Alexandrië spoort mensen die zich tot het christendom bekeren aan hun voormalig beroep voort te zetten: 'Zijt gij landbouwer, verzorg

---

¹⁴⁴ Bigelmair, *Die Beteiligung der Christen am öffentlichen Leben in vorconstantinischer Zeit*, p. 313-316.

¹⁴⁵ Geoghegan, *The Attitude towards Labor in Early Christianity and Ancient Culture*, p. 138.

dan zoals vroeger uw land, doch houdt daarbij God voor ogen. Zijt gij schipper, zeil dan voort, doch roep daarbij de hemelse stuurman aan. Dient gij ten tijde waarop u de genade des geloofs ten deel viel als soldaat, gehoorzaam dan ook in de toekomst aan uw veldheer, zolang hij iets beveelt wat rechtvaardig is.¹⁴⁶

Dat betekent niet dat er geen zondige beroepen zijn. Die zijn er wel degelijk. Christenen mogen niet werkzaam zijn in beroepen die in strijd zijn met de Tien Geboden. Hierbij kunnen we denken aan beroepen die verbonden waren aan afgoderij, geweld en zedeloosheid.¹⁴⁷ Ook bezigheden die duidelijk alleen ten doel hebben de bevrediging van eerzucht of hebzucht gelden voor de christenen als onpassend. In de eerste drie eeuwen na Christus wordt bijvoorbeeld de zeehandel voor christenen als niet passend gezien, omdat de hebzucht de belangrijkste drijfveer voor de uitoefenen van dat beroep is.¹⁴⁸

Christenen moeten zich ver houden van de prostitutie, gladiatorengevechten en het toneel. Deze beroepen staan ook bij heidenen in slecht aanzien. Wat deze beroepen betreft hoeven de Christenen hun negatieve houding ten opzichte van deze beroepen dan ook nauwelijks tegenover de heidenen te verantwoorden. Dit ligt anders voor beroepen die bij heidenen in hoog aanzien staan, maar waar de christenen terughoudend tegenover staan of de beroepsuitoefening zelfs veroordelen.

De eerste christenen wijzen alle beroepsuitoefening af die direct of indirect met de heidense afgoden verknoopt is. Om die reden vindt Tertullianus dat Christenen geen staatsambten kunnen bedrijven. Het is in zijn ogen onmogelijk om dan vrij te blijven van iedere aanraking met de afgodendienst.¹⁴⁹

Christenen mogen zich niet met astrologie bezighouden, omdat daardoor de goden eer wordt bewezen. Het voorwerp van de christelijke astrologie moet Christus zijn en haar kennis de ster van Chris-

---

¹⁴⁶ Seipel, *De economisch-ethische theorieën der kerkvaders*, p. 132-133.

¹⁴⁷ Ch. Munier, 'Labour', in: Angelo Di Berardino (ed.), *Encyclopedia of the Early Church*, Cambridge 1992, p. 469.

¹⁴⁸ Seipel, *De economisch-ethische theorieën der kerkvaders*, p. 133.

¹⁴⁹ In hoofdstuk 3 wordt hierop uitvoeriger ingegaan.

tus en niet die van Saturnus en Mars. Met de komst van Christus is deze wetenschap niet meer toegestaan. De ster van Christus is immers verschenen.¹⁵⁰ Ook de magie is taboe in christelijke kringen. Simon de Tovenaar wordt immers ook verstoten uit de christelijke gemeente. Ook vogelschouw, het bepalen van de wil der goden aan de hand van de vlucht van de vogels, en sterrenkijkerij zijn verboden beroepen. Tertullianus stelt het beroep van leraar ter discussie, omdat zij hun leerlingen moeten onderwijzen in de heidense afgoden, feesten, fabelen en gewoonten. Het beroep van beeldhouwer en gevelschilder is toegestaan, mits men zich niet inlaat met het beeldhouwen en schilderen van afbeeldingen van goden.

Diverse synoden hebben zich uitgesproken over de beroepskeuze van christenen. De Synode van Elvira (303) eist dat wagenmenners en toneelspelers die christen willen worden eerst hun bedrijf moeten beëindigen. Ook de Synode van Arles (314) neemt een soortgelijk besluit.¹⁵¹ De kerkorde van de christelijke gemeenten in Egypte bevat een lijst met beroepen waarin christenen niet werkzaam mogen zijn. Wie één van deze beroepen toch blijft uitoefenen, wordt uitgesloten. Bigelmair noemt de volgende beroepen: kunstenaars, toneelspelers, leraren, 'wagenmenners', jagers, gladiatoren, priesters en bewakers van afgodsbeelden. Daarnaast mogen magiërs, astrologen, zieners, revolutionairen en vervaardigers van amuletten niet tot de doopsbediening worden toegelaten. In de loop der jaren neemt het aantal verboden beroepen toe: ook fluitspelers, sitterspelers, olympische spelers, goochelaars en vechtmeesters mogen niet worden gedoopt.¹⁵²

Samenvattend kunnen we zeggen dat christenen vanaf het begin ieder beroep afwijzen dat ook maar op enige wijze betrokken was bij de heidense cultuur, zoals het bouwen of verfraaien van tempels, het zorg dragen voor een goed verloop van de heidense plechtigheden of het leveren van goederen aan heidense voorgangers. De

---

¹⁵⁰ Bigelmair, *Die Beteiligung der Christen am öffentlichen Leben in vorconstantinischer Zeit*, p. 307.

¹⁵¹ Seipel, *De economisch-ethische theorieën der kerkvaders*, p. 142-143.

¹⁵² Bigelmair, *Die Beteiligung der Christen am öffentlichen Leben in vorconstantinischer Zeit*, p. 312.

uitsluitingsmaatregelen veroorzaken grote werkloosheid onder de bekeerden, die nu door de gemeenschap aan werk geholpen of onderhouden moeten worden.¹⁵³

7. Lessen voor de 21^e eeuw

Uit de visie van christenen die leven in de eerste eeuwen na Christus kunnen we op het terrein van werk en beroep voor onze tijd nuttige lessen trekken.

1. Een belangrijk punt is de visie van de eerste christenen op arbeid als zodanig. Arbeid is geen doel in zichzelf, maar dienst aan God: godsdienst. Het is een bijbelse plicht die om nauwgezette uitvoering vraagt. Christenen moeten getrouw hun werk doen. Ze mogen hierin niet traag zijn. Werknemers moeten hun werkgever ook gehoorzamen. Daartegenover staat dat werkgevers hun personeel ook waardig moeten behandelen. De beloning moet in overeenstemming zijn met de aard van de werkzaamheden. Ook de werkdruk mag niet te hoog zijn. De eerste christenen zien namelijk overmatige arbeid en uitputting als een belangrijke bron van veel ziekten.

2. Arbeid is verder dienstbaar aan een geordend en regelmatig leven. Een arbeidzaam leven kan ertoe bijdragen dat we minder bloot staan aan verleidingen en minder vatbaar zijn voor de leegheid van de wereld. Ledigheid is namelijk een belangrijke voedingsbron voor het kwade. Niet voor niets heet het spreekwoord 'ledigheid is des duivels oorkussen'. Christenen staan over het algemeen bekend om hun werklust en plichtsbesef. Door deze houding kunnen christenen een positieve indruk achterlaten bij medeburgers.

3. Arbeiders ontvangen voor hun werk inkomsten waarmee ze in hun eigen levensonderhoud en dat van hun gezin kunnen voorzien. Wie daartoe in staat is, heeft de plicht te arbeiden. Voor mensen die geen werk hebben, moet werk worden gezocht. Pas als dat niet lukt, is financiële steun op zijn plaats. Deze opvatting van de eerste christenen biedt aanknopingspunten voor een strikt, maar rechtvaardig gebruik van sociale voorzieningen. Het uitgangspunt van de overheid moet zijn zoveel mogelijk mensen aan het werk te krijgen.

---

¹⁵³ A.G. Hamman, *Dagelijks leven van een vervolgte minderheid*, p. 62.

Een onnodig beroep op staatssteun of liefdadigheid moet worden voorkomen.

4. Arbeid is ook noodzakelijk om barmhartigheid te kunnen betonen aan mensen die niet in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien. Van Christenen wordt verwacht dat ze van hun overvloed geven aan mensen die gebrek lijden. Hoewel deze liefdesdienst uiteraard op vrijwillige basis plaatsvindt, is er wel sprake van een morele plicht. Op een eerlijke wijze geld verdienen door te arbeiden is dus niet verwerpelijk, zolang hulpbehoeftige mensen hierin mogen delen. Christenen mogen zich niet laten leiden door hebzucht en woeker.

5. De Tien Geboden dienen de norm te zijn voor onze beroepsuitoefening. Beroepen die verbonden zijn aan afgoderij, geweld of onzedelijkheid zijn niet toegestaan. De eerste christenen zijn hierin radicaal. Christenen die handel drijven in verantwoorde producten willen die producten niet verkopen aan heidenen die deze producten gaan gebruiken voor zondige doeleinden. Deze houding roept in onze tijd de vraag op hoe ver de verantwoordelijkheid van een verkoper reikt. Ben je als handelaar verantwoordelijk voor wat de koper met de producten doet? We leven nu in een heel andere samenleving. Dit maakt het praktisch erg moeilijk om de eerste christenen hierin te volgen. De massaproductie en -consumptie hebben ervoor gezorgd dat er in veel gevallen geen nauwe band is tussen koper en verkoper. Veel verkopers kennen hun klanten niet en weten ook niet wat er met hun producten wordt gedaan. Leraren moeten in de tijd van de Vroege Kerk onderwijs geven in onbijbelse zaken. Er zijn gezaghebbende personen uit die tijd die daarom vinden dat christenen geen leraar kunnen zijn. Nu moeten leraren, bijvoorbeeld in het kader van burgerschapsvorming, ook verplicht aandacht besteden aan onbijbelse opvattingen en levenswijzen. Scholen mogen echter nog wel een eigen waardeoordeel hierover geven. Binnen het christelijk onderwijs wordt hieraan door middel van begeleide confrontatie invulling gegeven. Als we de meningen van diverse kerkvaders uit de Vroege Kerk volgen lijkt de grens om een bepaald beroep uit te oefenen bereikt wanneer we persoonlijk gedwongen wordt tot het verrichten van onbijbelse handelingen en het uitdragen van onbijbelse standpunten.

6. Tot slot kunnen we van de eerste christenen leren dat ze midden in de wereld hun werk verrichten. Ze trekken zich niet terug uit de samenleving. Ze werken op dezelfde plaatsen als de ongelovigen. Dat is ook de roeping voor christenen in de 21^e eeuw. Van hen wordt gevraagd een lichtend licht en zoutend zout te zijn.

7. Sport en spel

1. Inleiding

Sport en spel zijn in de laatste eeuwen voor Christus en de eerste eeuwen na Christus niet weg te denken uit de Romeinse samenleving.¹⁵⁴ ‘Brood en spelen’ is een uitdrukking van de dichter Juvenalis waarin hij kernachtig aangeeft dat veel mensen in Rome slechts geïnteresseerd zijn in de uitdeling van gratis brood en spelen in het Circus Maximus en het Colosseum. Wagenrennen, toneel en gladiatorengevechten zijn populaire vormen van volksvermaak. In het grote keizerrijk worden tijdens de *ludi* openbare spelen georganiseerd door de staat. De financiering daarvan vindt plaats uit de schatkist. De *ludi* worden georganiseerd om een bijzondere gebeurtenis te vieren die verbonden is met de eredienst voor een bepaalde godheid.¹⁵⁵ Zo zijn de *ludi plebei* spelen ter ere voor Jupiter. De *ludi Apollinares* worden ter ere van Apollo gehouden. En de *ludi Florales* voor de godin Flora. Ten tijde van keizer Augustus is het aantal voor *ludi* gereserveerde dagen opgelopen tot 61: 48 voor theatershows en 13 voor wagenrennen. In de loop der jaren komen er steeds meer feestdagen bij. In 354 na Christus is het aantal geregistreerde feestdagen gestegen tot 176 per jaar: 102 voor theatervoorstellingen, 64 voor wagenrennen en 10 voor gladiatorenschows. In dit hoofdstuk staat het volksvermaak in de eerste drie eeuwen van het Romeinse rijk centraal. Achtereenvolgens komen aan de orde: het toneel (2), de wagenrennen (3) en de gladiatorengevechten (4). Daarna komt de reactie van niet-christelijke intellectuelen aan bod (5). Vervolgens staat de vraag centraal welke houding de christenen aannemen. Doen zij aan deze spelen mee? Wat is hun kritiek op dit volksvermaak? (6). Tot slot gaan we in op de vraag wat wij in de 21^e eeuw op dit terrein van de eerste christenen kunnen leren (7).

---

¹⁵⁴ Andreas Bigelmair, *Die Beteiligung der Christen am öffentlichen Leben in vorconstantinischer Zeit*, München 2002, p. 16-17.

¹⁵⁵ Fik Meijer, *Gladiatoren. Volksvermaak in het Colosseum*, Amsterdam 2006, p. 30.

2. Toneel

Voor toneelvoorstellingen zijn in het Romeinse rijk theaters beschikbaar. De theaters zijn in veel steden de grootste plaats waar mensen kunnen samenkomen. Daarom zijn het belangrijke centra van het publieke leven.¹⁵⁶ In Handelingen 19 kunnen we bijvoorbeeld lezen dat de prediking van de apostel Paulus in Efeze onrust veroorzaakt en Paulus metgezellen naar het theater getrokken worden. Paulus wil zich in het theater voor het volk verantwoorden. Men adviseert hem dit echter niet te doen, omdat zijn leven dan in gevaar kan komen.

Het niveau van de theatervoorstellingen is laag. De voorstellingen zijn bedoeld om het publiek te vermaken en aan het lachen te krijgen. Daarvoor worden twee toneelgenres gebruikt: de mime en de pantomime. De mime is een luchtig gebarenspeel waarmee thema's uit het dagelijks leven worden nagespeeld. Leugen, bedrog, moord en doodslag, echtbreuk, seksuele afwijkingen en verliefdheid zijn onderwerpen die ten tonele worden gevoerd. In de pantomime beeldt de hoofdpersoon, begeleidt door koor en orkest en bijgestaan door acteurs, op expressieve wijze thema's uit de mythologie uit. Het publiek raakt hierdoor soms bijna in extase en zingt de liederen luidkeels mee. Sommige aristocraten hebben bedenkingen tegen deze toneelspeelen. Het is te platvloers, het gaat te ver en de acteurs doen met hun verwijfde uitstraling de traditionele Romeinse deugden geweld aan.

In het theater worden toneelstukken opgevoerd die regelmatig bij de toeschouwers agressie opwekken. De acteurs worden veelal gefrustreerd doordat zij sociaal, juridisch en politiek in de Romeinse samenleving niets voorstellen. Actuele gebeurtenissen met een hoog emotiegehalte worden uitgebeeld om in te spelen op de gevoelens van ontevredenheid bij het lagere volk die zich volledig laten gaan, zoals de acteurs dat willen.¹⁵⁷

---

¹⁵⁶ Everett Ferguson, *Backgrounds of Early Christianity*, Grand Rapids/Michigan 2003, p. 99.

¹⁵⁷ Fik Meijer, *Wagenrennen. Spektakelshows in Rome en Constantinopel*, Amsterdam, 2004, p. 156.

3. Wagenrennen

De wagenrennen vormen een ander programmaonderdeel van een *ludus*. In het hele Romeinse rijk zijn circussen of stadions waar de wagenrennen worden gehouden. Voorafgaand aan de rennen is er een openingsceremonie waarbij onder andere beelden van tempelgoden worden binnengedragen en stieren worden geofferd. De paardenmenners met hun strijdwagens behoren tot een zogeheten renstal. Er zijn vier grote renstallen, herkenbaar aan een eigen kleur. De toeschouwers zijn hun hele leven supporter van één van de vier renstallen: de witten, de roden, de groenen of de blauwen. Overstap naar een andere renstal wordt als verraad beschouwd. Zowel de aristocratie als het gewone volk kunnen supporter zijn van dezelfde renstal.

Tijdens de wedstrijden juichen de toeschouwers hun favorieten toe. Dat verandert wanneer de overwinning uitblijft. Droefheid, woede en hatelijke leuzen zijn dan hun deel. Soms hebben de supporters zichzelf niet meer in bedwang en worden ze agressief tegen supporters van andere stallen of de leiders van hun renstal, die zij verantwoordelijk achten voor het falen van hun menners. Sommige supporters gaan zo ver dat zij de namen van menners en paarden van tegenstanders op zogeheten vervloekingstabletten schrijven. Daarbij voegen ze een smeekbede aan de goden en demonen van de onderwereld om hun rivalen in het verderf te storten. Het fanatisme voor de wagenrennen is verbazingwekkend. Soms lijkt het wel of de mensen bezeten zijn. Een ooggetuige in Alexandrië schrijft dat de toeschouwers voortdurend van hun plaatsen opspringen, op elkaar inbeuken en de verschrikkelijkste vloeken uit hun mond komen. Ze smijten hun kleren naar de wagenmenners en verlaten soms helemaal naakt het circus. Buiten het stadion gooien ze met stenen en richten de ergste vernielingen aan. De topmenners worden als sterren bewonderd en vereerd. De risico's voor de menners zijn groot. Voor velen eindigt hun carrière al voor hun dertigste levensjaar, vaak door een fatale crash.

De wagenrennen houden vrijwel de hele bevolking in hun greep. Opmerkelijk is dat de belangstelling uit alle lagen van de bevolking komt. Keizers, senatoren, ridders en bestuurders van provinciesteden kijken gezamenlijk met gewone burgers, vrijgelaten en slaven

naar deze vorm van volksvermaak. Buiten het stadion tonen de aristocraten minachting voor het lagere volk. Binnen het stadion bezwijkt de elite voor de sfeer en de spanning van de wedstrijden. De wagenmenners zijn in overgrote meerderheid slaven en vrijgelatenen met een nog lagere status dan het gewone volk. Desondanks is de elite enthousiast over hun optreden. Dankzij hun prestaties groeien ze uit tot volkshelden. Van de menners wordt kunde, behendigheid, kalme, geduld en concentratie gevraagd. Oude Romeinse deugden als onverschrokkenheid, standvastigheid en dapperheid brengen ze in praktijk. Na afloop van de wedstrijden worden de standenverschillen weer hersteld.¹⁵⁸

4. Gladiatorengevechten

Bijna alle middelgrote steden in het Romeinse rijk hebben een amfitheater waar gladiatorenshows worden georganiseerd. De gladiatorenspelen zijn populair. Via muurplakaten worden ze aangekondigd. In de kroegen zijn de gevechten onderwerp van gesprek en worden er weddenschappen gesloten. De spelen worden bijgewoond door mensen uit alle lagen van de bevolking. Magistraten zien in de spelen vooral een middel om hun aanzien te vergroten. Voor de tijd van de republiek zijn de gevechten particuliere aangelegenheden. Later worden ze aangewend voor een hoger doel: de continuïteit van de staat. Keizer Augustus en zijn opvolgers zien in de gladiatorenshows een goed propagandamiddel om de eenheid van het rijk uit te dragen. Met de spelen wordt de bevolking rustig gehouden. In de loop der jaren worden de shows met steeds meer gladiatoren en wilde dieren, groter en duurder.¹⁵⁹ Hoe duurder de shows, hoe groter de waardering van het volk. Op deze wijze weet de keizer de bevolking aan zich te binden.¹⁶⁰

---

¹⁵⁸ De informatie in deze paragraaf is ontleend aan Fik Meijer, *Wagenrennen. Spektakelshows in Rome en Constantinopel*, Amsterdam, 2004, in het bijzonder de pagina's: 13, 14, 76, 124, 139 en 162.

¹⁵⁹ Meijer, *Gladiatoren*, p. 37-45.

¹⁶⁰ Fik Meijer, *Macht zonder grenzen. Rome en zijn imperium*, Amsterdam 2006, p. 273.

Het ochtendprogramma bestaat uit drie onderdelen: diereengevechten, circusacts en een jachtpartij. Duizenden dieren worden tijdens de gevechten gedood. Alleen al tijdens de regering van Augustus gaat het om 3500 wilde dieren. De circusacts bestaan onder andere uit dansende jongens op de rug van stieren en olifanten die danspasjes maken. Daarna gaan jagers een massale jachtpartij houden. Niet alleen op ongevaarlijke dieren als struisvogels en herten, maar ook op leeuwen en tijgers. De arena verandert hierdoor in een bloedrode vlakte met honderden kadavers. Rond de middag zijn er executies van misdadigers en weggelopen slaven. Ook christenen die geweigerd hebben de keizer goddelijke eer te bewijzen worden geëxecuteerd. De executie kan door het zwaard van een beul plaatsvinden, maar ook door kruisiging. Een bekende martelaar is Ignatius van Antiochië die in Rome voor de wilde dieren wordt geworpen. In de middaguren volgen de gladiatorengevechten. Twee gladiatoren gaan met elkaar in gevecht. Zijn ze tegen elkaar opgewassen dan kan een gevecht heel lang doorgaan. Na ieder gevecht loopt de overwinnaar naar de keizerlijke loge om zijn prijs, een olijftak en geldbedrag, in ontvangst te nemen. Hij maakt een buiging naar de keizer, zwaait naar het publiek en verlaat onder luid gejuich de arena. De dode verliezer wordt op een brancard van het slagveld weggedragen.

Na afloop van de voorstellingen worden de eerzame gesneuvelde gladiatoren begraven. Veel slachtoffers van de middagexecuties worden in de rivier gesmeten. Christenen worden nog onmenselijker behandeld. De Romeinen weten goed welke betekenis christenen toekennen aan de opstanding van het lichaam. Om die verwachtingen de kop in te drukken worden hun lichamen gruwelijk verminkt en de lijken voor de honden geworpen. Sommige lichaamsdelen worden begraven, andere verbrand, de as strooit men op verschillende plaatsen uit.¹⁶¹ Het vlees van de gedode dieren wordt uitgedeeld onder de bevolking.

---

¹⁶¹ Meijer, *Gladiatoren*, p. 182.

5. Reactie heidense intellectuelen

Toneel

Diverse Romeinse filosofen uiten forse kritiek op de spelen. Seneca (ca. 4 v. Chr.-65 na Chr.) noemt het toneel schadelijk voor de goede zeden. In één van zijn brieven aan Lucilius schrijft hij: 'Funest is de omgang met de massa: iedereen beveelt ons wel een fout aan of dringt die aan ons op of smeert hem ons aan zonder dat we het merken. In ieder geval is dit gevaar groter naarmate de menigte waaronder wij ons mengen groter is. Niets is echter zo verderfelijker voor goede gewoonten als aanwezig zijn bij een schouwspel; dan immers bekruipen ons de fouten maar al te gemakkelijk onder de dekmantel van genot.'¹⁶²

Ook muziekstukken en voordrachten wijst Seneca af. Hij ziet hierin een eierzuchtig verlangen van de spelers om hun talent aan het volk te tonen. Opmerkelijk is dat Seneca zelf negen toneelstukken heeft geschreven waarin pessimisme, wreedheid en pijn centraal staan. Algemeen wordt aangenomen dat de stukken alleen bedoeld zijn om te lezen. Seneca wil met deze toneelstukken laten zien wat de verwoestende kracht kan zijn van passie en emotie.¹⁶³ De geschiedschrijver Tacitus (ca. 55-120) hekelt de losbandigheid in het theater.¹⁶⁴ Vooraanstaande families die daaraan meedoen, gooien hun eer te grabbel.¹⁶⁵

Wagenrennen

Seneca, Plinius de Jongere (61/62-114) en Tacitus hebben geen goede woorden over voor de wagenrennen. Volgens hen maakt deze vorm van volksvermaak alleen maar de primitiefste gevoelens in de mensen wakker. Zij waarderen alleen geestelijk hoogstaand vermaak en geen vertier waaraan ook het gewone volk plezier beleeft.¹⁶⁶

---

¹⁶² Seneca, *Epistula*, 1, VII, 2.

¹⁶³ C.J. Meeuse, *Schijn bedriegt. Een christelijke visie op toneelspel en speelfilm*, Barneveld 2008, p. 33.

¹⁶⁴ Tacitus, *Annalen*, I, 76, 4; I, 77, 4; XIV, 20, 4.

¹⁶⁵ Tacitus, *Annalen*, XIV, 14, 3.

¹⁶⁶ Meijer, *Wagenrennen*, p. 15.

Tacitus wil zich niet inleven in het gedrag van de supporters. Hij betreurt het dat kinderen de passie voor toneel, gladiatorenengevechten en wagenrennen met de papelepel krijgen ingegoten.¹⁶⁷ De geschiedschrijver is van mening dat mensen uit de betere kringen hogere doelen moeten nastreven. De wagenrennen leiden alleen maar af van de schone kunsten waar het werkelijk om gaat: literatuur en filosofie. Daarom moeten ze zich niet inlaten met wagenrennen.¹⁶⁸ Ondanks zijn kritiek is bekend dat Tacitus wel degelijk in het stadion is geweest.¹⁶⁹

Ook de filosoof Seneca verafschuwt de wagenrennen. De gekte en de waanzin van de massa staan mijlenver van hem af. Het feit dat wagenrennen het lage volk aanspreken, maakt ze al bij voorbaat tot een weinig verheffend schouwspel. Een intellectueel moet hogere doelen voor ogen staan.¹⁷⁰ Op de uitslagen van de wagenrennen en bij gladiatorenengevechten wordt massaal gegokt. Gokken en andere vormen van dobbelen en wedden staan bij de elite in een kwade reuk, omdat een wijs man blinde risico's moet vermijden. Een gokker wordt beschouwd als iemand die geen controle over zijn eigen handelen heeft, als een dwaas die de gevolgen van zijn handelen niet kan overzien. Gokken bedreigt iemands karakterstructuur en eindigt in verslaving. Gokspelen zijn een zeer populaire ontspanning in het Romeinse rijk. Bij opgravingen zijn *tabulae lusoriae* (speeltafels) naar boven gehaald, maar ook heeft men alleen al in Rome meer dan honderd tafelspellen gevonden, die op de bestrating van de stad waren aangebracht. De kerk veroordeelt deze gokspelen die luiheid en verslaafdheid in de hand werken, maar die vaak ook als bestaansmiddel gaan dienen. In de 4e eeuw spreekt de kerk de banvloek uit over gelovigen die worden betrapt op het dobbelen. Het gevaar bestaat dat de christenen naar taveernes gingen om met de heidenen te spelen.¹⁷¹

---

¹⁶⁷ Tacitus, *Dialogo over redenaars*, 29.

¹⁶⁸ Meijer, *Wagenrennen*, p. 147.

¹⁶⁹ Plinius de Jongere, *Brieven*, 9, 23.

¹⁷⁰ Meijer, *Wagenrennen*, p. 147, 148.

¹⁷¹ A.G. Hamman, *Dagelijks leven van een vervolgte minderheid*, p. 179.

Gladiatorenspelen

Seneca uit forse kritiek op de gladiatorenspelen. 'Ik kan nauwelijks iets bedenken dat slechter voor het karakter is dan de spelen. Zelfs als je ervan geniet, geven zij de ondeugd vrije toegang tot je geest. Hoe het ook zij, die is mijn ervaring: wanneer ik naar de spelen ga, kom ik hebzuchtiger, begeriger en met meer lust om me extravagant te gedragen, terug. Ik ben wreder en minder menselijk, alleen omdat ik me tussen andere mensen heb begeven.'¹⁷² Seneca noemt de terechtstellingen in het amfitheater 'moordpartijen zonder enige artistieke waarde'. Uit deze woorden kunnen we afleiden dat hij niet kan begrijpen dat zoveel mensen zich aan deze botte slachtpartijen vergapen.¹⁷³ Volgens hem moet de elite zich verre houden van de arena waar het gewone volk zich urenlang amuseert met een lange reeks dodelijke gevechten.

Cicero (106 v.Chr. - 43 v.Chr.) begrijpt niet dat iemand enthousiast kan worden over shows waarin vijf dagen lang dierenjachten plaatsvinden, waarin weerloze mensen door beesten worden verscheurd of een prachtig dier aan de speer van een jager wordt geregen.¹⁷⁴ Ondanks hun kritiek hebben zowel Seneca als Cicero ook waardering voor de gladiatoren. Hun deugden bewonderen ze. De in de arena betoonde moed verdient navolging. Tacitus is veel kritischer. Gladiatoren zijn volgens hem waardeloos bloed. Het is een schande af te stammen van gladiatoren, ze missen discipline, kortom ze deugen niet. Hun gevechten leiden er alleen maar toe dat de jeugd verloedert.¹⁷⁵

6. Houding christenen

In deze paragraaf bespreken we achtereenvolgens de houding van de christelijke auteurs op het toneel, de wagenrennen en de gladia-

---

¹⁷² Seneca, *Epistula*, 1, VII; zie ook: Pierre Trouilleux, *Van Petrus tot Constantijn. De eerste christenen*, Leuven 2002, p. 27.

¹⁷³ Meijer, *Gladiatoren*, p. 152.

¹⁷⁴ Cicero, *Pro Sestio*, 106.

¹⁷⁵ Meijer, *Gladiatoren*, p. 189-193; M. Wistrand, *Entertainment and Violence in Ancient Rome, The Attitude of Roman Writers in the First Century A.D.*, Göteborg 1992, p. 26-28, 93.

torengevechten. Eerst echter nog kort iets over de voorbeelden uit de sportwereld die in de Bijbel te lezen zijn. In de Bijbel gebruikt de apostel Paulus verschillende keren voorbeelden uit de atletiek. Voorbeelden hiervan zijn: 'laat ons met lijdzaamheid lopen de loopbaan die ons voorgesteld is', Hebr. 12:1; 'Ik heb den goeden strijd gestreden, ik heb den loop geëindigd', 2 Tim. 4:7; 'En indien ook iemand strijdt, die wordt niet gekroond, zo hij niet wettelijk heeft gestreden', 2 Tim. 2:5. Het gebruik van deze metaforen betekent niet dat de apostel zijn goedkeuring uitspreekt over het beoefenen van deze sport. Dergelijke beeldspraak maakt deel uit van het gereedschap van filosofen en moralisten in die tijd. Hieruit kan daarom ook niet de conclusie worden getrokken dat de apostel Paulus persoonlijk heeft kennisgemaakt met deze spelen.¹⁷⁶

Toneel

Volgens Tertullianus (ca. 160 - ca. 230) zijn toneelspelen 'kijkspelen van de duivel'. De spelen staan haaks op de heiligheid die God van de mens vraagt. Schaamteloosheid en menselijke hartstochten staan er centraal. Een christen kan hier niet met een goed geweten aanwezig zijn. Een christen moet deze verdorven wereld haten en vlieden. Als er nog iets goeds te vinden is, dan is dat als een paar druppels honing in een vergiftigd gebak. Dat eet je niet voor je plezier. Om de aantrekkingskracht van de spelen te weerstaan, moeten mensen zich er zo ver mogelijk vandaan houden.¹⁷⁷ Clemens van Alexandrië (125/150-215) noemt de toneelspelen net als de renwedstrijden en het theater 'de stoel van de pest'. Deze bijeenkomsten zijn vol van wanorde en ongerechtigheid. De toneelspelen zouden vanwege hun grofheid en overvloedige roddel moeten worden verboden. Zij die het kwaad daar genieten, nemen de beelden daarvan mee naar huis.¹⁷⁸

---

¹⁷⁶ Ferguson, *Backgrounds of Early Christianity*, p. 101-102.

¹⁷⁷ Tertullianus, *De Spectaculis*, XXVII.

¹⁷⁸ Clemens of Alexandria, *Paedagogus*, III, 11.

Wagenrennen

De populariteit van de wagenrennen is ook onder christenen groot. Diverse christelijke auteurs gaan in op de grote kloof tussen het circus met brood en spelen aan de ene kant en de christelijke samenkomsten met brood en wijn aan de andere kant. Christenen moeten zich van de tijdgeest distantiëren. Dit geluid vinden we onder andere bij Tertullianus.¹⁷⁹ De christelijke apologeet Johannes Chrysostomus (345-407) uit zijn ongenoegen over de verafgoding van paarden en menners. Met afgrijzen vertelt hij dat het volk van Rome wel de namen van toppaarden kan noemen, maar geen antwoord kan geven op de vraag hoeveel apostelen er waren.¹⁸⁰ Cyprianus (ca. 200-258), bisschop van Carthago, moet niets hebben van de massale volksfeesten. Hij beweert dat de toegang naar het Circus Maximus door een groot bordeel loopt. Dat is niet zo, maar hij probeert christenen van een bezoek aan het Circus af te houden, door het in verband te brengen met prostitutie.¹⁸¹

De kerkvader Augustinus (354-430) heeft weinig sympathie voor de wagenrennen.¹⁸² Hij begrijpt echter wel door welke emoties de supporters zich laten leiden. Het fanatisme van de fans stelt hij, naast hun onvoorwaardelijke, standvastige liefde voor hun favoriete menners, in een preek zelfs aan zijn christelijke broeders en zusters ten voorbeeld. Zoals de heidense fans volledig opgaan in hun liefde voor een wagenmenner, zo moeten de gelovigen alles van zich afzetten en zich in hun liefde en hoop totaal verlaten op de ene ware God.¹⁸³

---

¹⁷⁹ Henk Bakker, *'Ze hebben lief, maar worden vervolgd'. Radicaal christendom in de twee eeuw en nu*, Zoetermeer 2005, p. 82.

¹⁸⁰ Meijer, *Wagenrennen*, p. 84; Johannes Chrysostomus, *Homilie*, 48. Chrysostomus leeft weliswaar niet in de eerste drie eeuwen na Christus, maar zijn kritiek is wel een bewijs dat de spelen het leven van veel mensen, waaronder christenen, beheersten.

¹⁸¹ Meijer, *Wagenrennen*, p. 94; Cyprianus, *De Spectaculis*, 5.

¹⁸² Augustinus leeft weliswaar niet in de periode van ons onderzoek (0-313), maar zijn beschrijving geeft wel een beeld van de aantrekkingskracht van de gladiatorengevechten.

¹⁸³ Augustinus, *Sermo de dilectione dei et proximi*, 9; Meijer, *Wagenrennen*, p. 146.

Voor de christelijke auteurs staat het vast dat het wangedrag van mannen en supporters veroorzaakt wordt door magie en hekserij. Het volk wendt zich immers tot tovenaars en magiërs in het waanzinnige verlangen naar overwinningen voor zijn favoriete renstal. Met behulp van demonen worden botsingen en crashes teweeggebracht.¹⁸⁴ De vervloekingstabletten verdwijnen niet met de komst van de christelijke keizers. Ze veranderen wel van toon. Naast heidense zijn nu ook christelijke aanroepingen te vinden. De doelstelling is dezelfde gebleven: ervoor zorgen dat de vervloekte wagenmenner de overwinning niet behaalt.¹⁸⁵

Gladiatorenspelen

Tertullianus is een uitgesproken tegenstander van alle amusementspelen van de Romeinen. Hij raadt zijn geloofsgenoten aan het circus te mijden, omdat wat daar gebeurt, absoluut niet kan. In zijn *De spectaculis* geeft hij zijn visie op het circus. Er zijn christenen die vinden dat je wel van de wilde beesten in het circus mag genieten als je de Heere maar vreest. Van alles wat de Heere geschapen heeft, mag je toch genieten? Tertullianus weerspreekt dit. We moeten niet alleen in ogenschouw nemen dat God alles gemaakt heeft, maar ook dat de mens alles bedorven heeft. Het genieten van Gods schepping is niet meer vrijblijvend wanneer dit plaatsvindt in een afgodische context.¹⁸⁶ Tertullianus noemt het circus waanzin. Het volk komt in de ban van het spektakel, is ongecontroleerd en opgewonden in zijn waan. Het is één en al gegil, één en al razernij. Overal hoor je beschimpingen, scheldwoorden die door geen haat gerechtvaardigd zijn en aanmoedigen die niet zijn ingegeven door liefde. Tijdens deze spelen wordt er zoveel geweld vertoond, dat bezoekers onmogelijk aan God kunnen denken. Christenen die hier naar toegaan, begeven zich op duivels terrein. Zonder het te beseffen raakt men beïnvloed door demonen. Tot slot vraagt Tertullianus zich af wat er weerzinwekkender is dan het circus, waar de toeschouwers de hoogste ambtsdragers en hun eigen medeburgers

---

¹⁸⁴ Meijer, *Wagenrennen*, p. 179.

¹⁸⁵ Meijer, *Wagenrennen*, p. 140.

¹⁸⁶ Tertullianus, *De Spectaculis*, II.

niet ontzien.¹⁸⁷ Tertullianus hekelt de gespleten houding van de Romeinse elite. Enerzijds zien ze de gladiatoren als ter dood veroordeelde slaven die geen respect verdienen. Anderzijds zijn ze dragers van oude Romeinse deugden als kracht, dapperheid en standvastigheid.¹⁸⁸

Ook andere kerkvaders hebben voor gladiatorenshows geen enkel begrip. Clemens van Alexandrië noemt het amfitheater 'een woest makende tribune'.¹⁸⁹ De bezwaren van christenen moeten volgens Thomas Wiedemann ook worden gezocht in het gegeven dat gladiatoren de kans krijgen in de arena hun dapperheid te tonen en zo hun redding bewerkstelligen wanneer ze door keizer en volk worden begenadigd. Dit is in strijd met de christelijke leer dat iemands redding niet afhankelijk kan zijn van een wereldlijke macht, keizer en volk, maar uitsluitend van God.¹⁹⁰

De zuigkracht van de gladiatorenshows is groot. Augustinus geeft hiervan een getuigenis. Een leerling van hem laat zich meeslepen naar de gladiatorenspelen. In eerste instantie wil hij niet mee. Vrienden van hem, nemen hem echter met zachte drang mee, ondanks zijn tegenstand. De leerling zegt tegen zijn vrienden: 'ook al slepen jullie mijn lichaam naar die plaats toe en zetten jullie het daar neer, mijn geest en mijn ogen kunnen jullie daarmee toch niet op die spelen vestigen! Ik zal er dus afwezig bij aanwezig zijn en daarmee zowel jullie als die spelen de baas zijn.' Tijdens de spelen houdt de leerling zijn ogen dicht, maar hij vergeet zijn oren ook dicht te stoppen. Hij laat namelijk door het geschreeuw van het publiek zijn nieuwsgierigheid overwinnen. Wanneer hij zijn ogen open doet, wordt zijn geest ten val gebracht. Hij blijft kijken en verlustigt zich in het misdadige gevecht en bedrinkt zich aan bloedige wellust. Hij kijkt, hij schreeuwt, en komt in vuur en vlam.¹⁹¹

In 325 worden de gladiatorengevechten voor de eerste keer van overheidswege aangepakt. Ook bepalen bisschoppen dat christenen

---

¹⁸⁷ Tertullianus, *De Spectaculis*, XVI.

¹⁸⁸ Meijer, *Gladiatoren*, p. 51.

¹⁸⁹ Clemens van Alexandrië, *Paedagogus*, III, 11, 77.

¹⁹⁰ Th. Wiedeman, *Emperors and Gladiators*, Londen/New York 1992, p. 155-156.

¹⁹¹ Augustinus, *Belijdenissen*, 6, 8, 13.

geen hand- en spandiensten mogen verlenen aan gladiatorenshows. Gladiatoren ontzeggen zij het recht op de doop. Keizer Constantijn schrijft aan zijn gouverneur Maximus dat in een tijd waarin overal vrede en rust heersen en de interne rust is hersteld, bloedige shows niet kunnen behagen. Hij verbiedt het bestaan van gladiatoren en draagt op ervoor te zorgen dat misdadigers niet meer worden veroordeeld tot het gladiatorenbestaan, maar tot de mijnen. Het effect van dit edict is niet groot. Daarna worden er nog gewoon spelen georganiseerd.¹⁹² Hieruit kan de conclusie worden getrokken dat de christelijke keizers vanaf de vierde eeuw de gladiatorenshows niet afschaffen, maar de organisatoren wel laten merken dat van hen geen stimulerende maatregelen te verwachten zijn. De gladiatorengevechten hebben veel christenen het leven gekost. De meerderheid van de bevolking heeft geen behoefte aan wrede shows. Naarmate de concurrentie van de gladiatorengevechten afneemt, neemt de populariteit van de wagenrennen toe.¹⁹³

7. Lessen voor de 21^e eeuw

Onze samenleving is net als die van de tijd van de Vroege Kerk doordrenkt van sport en spel. Niet alle sportmanifestaties krijgen evenveel aandacht. Vooral wedstrijdsporten in landelijk, Europees of mondiaal verband brengen veel mensen op de been. De kampioenschappen voetbal, olympische spelen, Tour de France, rally's, etc. worden door veel mensen gevolgd. Veel mensen zien uit naar deze spelen en gaan er helemaal in op. Christenen komen onvermijdelijk met de cultuur van sport en spelen in aanraking. Welke houding mogen we van christenen verwachten?

Om deze vraag te beantwoorden kunnen we leren van de eerste christenen. Ook zij leven zoals we hiervoor hebben gezien in een samenleving waarin sport en spel niet zijn weg te denken. Drie punten werken we kort uit.

1. Eén van de bezwaren van de kerkvaders tegen het volksvermaak in hun tijd betreft de houding van de spelers. Zij zijn vooral uit op hun eigen eer. Spelers worden vaak door de mensen verafgoed. Het

---

¹⁹² Meijer, *Gladiatoren*, p. 193-196.

¹⁹³ Meijer, *Wagenrennen*, p. 176.

lijkt erop dat voor veel mensen sport een pseudo-religie is, een vorm van zingeving. Christenen behoren te weten dat de zin, het doel van het leven is het leven tot eer van hun Schepper. De verafgoding van sporters staat hiermee op gespannen voet. De overheid heeft tot taak enerzijds sportverdwazing af te wijzen en anderzijds gezonde en verantwoorde vormen van sport te bevorderen.

2. Een ander bezwaar van de kerkvaders is dat de spelen zondige gedachten in de mens oproepen. Het volksvermaak in de tijd van de Vroege Kerk gaat gepaard met veel emoties, agressie en gevloek. Dit kan ook van veel sportmanifestaties in onze tijd worden gezegd. Daarbij komt dat ook de alcoholconsumptie bij dergelijke evenementen zorgwekkend is. Zowel vroeger als nu weten mensen zich (vooral in groepsverband) niet te beheersen. Christenen behoren daaraan niet mee te doen. Ze horen zelfs in deze omgeving niet thuis. De sfeer waarin veel spelen plaatsvinden is daarvoor te verdorven. De bijbelse opdracht om heilig te leven gaat niet samen met het bijwonen van allerlei werelds vermaak. Uit de reactie van de kerkvaders op de wagenrennen kunnen we leren dat christenen zich ook niet moeten inlaten met sporten en wedstrijden waarbij hun eigen leven in gevaar komt. Christenen moeten dergelijke sporten niet beoefenen en er ook niet als toeschouwer bij aanwezig willen zijn. Van de overheid mag een krachtige aanpak worden verwacht tegen mensen die ontsporend gedrag vertonen.

3. Van de eerste christenen kunnen we ook leren dat de beeldcultuur gevaren met zich meebrengt. Kerkvaders hebben stevige kritiek op toneelvoorstellingen, omdat deze vaak platvloers, banaal, onzedelijk zijn of zonden uitbeelden. Het toneel moet volgens hen worden vermeden, omdat onzedelijke beelden blijven hangen en mee naar huis worden genomen. In reactie op de wrede en moordende shows komen we bij de christenen in die tijd de opvatting tegen dat het kijken naar dergelijke voorstellingen zonde is tegen het zesde gebod.¹⁹⁴ Van het kijken naar zondige beelden kan worden gezegd dat dit zonde is tegen het zevende gebod. De zuigkracht van zondig vermaak is groot. Hiervoor is het voorval genoemd dat

---

¹⁹⁴ Bigelmair, *Die Beteiligung der Christen am öffentlichen Leben in vorconstantinischer Zeit*, p. 263.

Augustinus in zijn *Belijdenissen* heeft beschreven. Daaruit blijkt hoe moeilijk het kan zijn om de verleidingen van de wereld te weerstaan. Daarom moeten we zoveel mogelijk voorkomen ons in situaties te begeven waarin we ons blootstellen aan verleidingen. In onze tijd zijn er veel films waarin geweld, seks, godslastering en ruw taalgebruik voorkomt. Uit onderzoek blijkt dat wanneer kinderen naar dergelijke films kijken, ze kunnen denken dat de beelden die ze zien en het taalgebruik dat ze horen normaal zijn. Het gevolg hiervan is dat kinderen agressief gedrag kunnen gaan vertonen en vrouwen als lustobject gaan zien. Deze ontwikkeling heeft schadelijke gevolgen voor de samenleving. Ook voor de overheid ligt er een grote verantwoordelijkheid om de verkoop en het vertonen van dergelijke films tegen te gaan.

8. Vreemdelingschap en ascese

1. Inleiding

De christenen leven in de eerste drie eeuwen in een heidense omgeving. De afgodendienst doordrenkt de samenleving en staat op gespannen voet met het christelijk geloof. In hoofdstuk zes is gebleken dat bepaalde beroepen voor christenen taboe zijn vanwege de nauwe verbondenheid met de dienst aan de afgoden of de keizercultus. Ook de heidense spelen zijn verboden plaatsen voor christenen zo is gebleken in hoofdstuk zeven. De vraag is in hoeverre de christenen nog wel op verantwoorde wijze kunnen participeren in de samenleving. In dit hoofdstuk staat de vraag centraal welke plaats de eerste christenen innemen in de maatschappij. Trekken zij zich terug uit de samenleving of geven zij op een andere wijze invulling aan hun bijbelse opdracht om de wereld niet gelijkvormig te worden?

Allereerst brengen we in kaart wat het Nieuwe Testament zegt over vreemdelingschap (2). Daarna beschrijven we hoe de Apostolische Vaders hierover spraken (3). Vervolgens gaan we in op de christenen die zich afzonderden van de wereld (4). In de paragraaf daarna gaan we in op de vraag hoe van de eerste christenen ondanks het vreemdelingschap dat werd beoefend toch een wervende kracht kon uitgaan (5). Tot slot bezien we welke lessen uit dit onderwerp zijn te trekken voor de roeping, taak en verantwoordelijkheid van christenen in de samenleving van de 21^e eeuw (6).

2. Vreemdelingschap in het Nieuwe Testament

In deze paragraaf onderzoeken we welke boodschap het Nieuwe Testament aan de christenen wil overdragen met betrekking tot hun plaats in de samenleving. Uitgangspunt hiervoor is het begrip 'vreemdelingschap'. In het Nieuwe Testament is het vreemdelingschap in diverse bijbelboeken terug te vinden. Wat houdt dit concreet in?¹⁹⁵

---

¹⁹⁵ Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van de CDROM *Studiebijbel Nieuwe Testament*, een uitgave van het Centrum voor Bijbelonderzoek te Veenendaal.

Er zijn verschillende Griekse woorden die in verband staan met vreemdelingschap: *xenos*, *parapidemos*, *paroikia* en *paroikos*. *Paroikia* betekent 'het vreemdeling zijn, vreemdelingschap'. In 1 Petr. 1:17 staat: 'zo wandelt in vreze de tijd uwer inwoning.' In het Grieks staat er voor inwoning *paroikia*. De apostel Petrus wijst erop dat het leven van de gelovigen op aarde een tijd van vreemdelingschap is. Zij zijn niet thuis in deze wereld. Ze zijn pelgrims die op weg zijn naar het huis van hun Vader. Hun wandel moet zijn in vreze. In de tijd van hun vreemdelingschap moeten zij met ontzag en eerbied en in heilige verwondering leven tegenover de Heere.

In 1 Petr. 2:11 komen we de bijvoeglijke naamwoorden *parakois* en *parapidemos* tegen. *Paroikos* betekent 'erbij wonend' of 'als vreemdeling wonend'. Bij *parapidemos* staat de tijdelijkheid van het wonen centraal. Het betekent 'tijdelijk als vreemdeling verblijf houdend, bijwonend'. In de Statenvertaling zijn *parakois* en *parapidemos* respectievelijk vertaald als 'inwoners' en 'vreemdelingen'. De genoemde tekst luidt: 'Geliefden, ik vermaan u als inwoners en vreemdelingen, dat gij u onthoudt van de vleselijke begeerlijkheden, welke krijg voeren tegen de ziel.' De apostel vermaant in deze tekst de gelovigen dat zij zich als inwoners en vreemdelingen moeten onthouden van de vleselijke begeerlijkheden die krijg voeren tegen de ziel. In deze tekst ligt de nadruk op het tijdelijke en voorbijgaande karakter van het verblijf in den vreemde: de vreemdelingschap. Vreemdelingschap duidt de positie van gelovigen aan als volk van God in een heidense omgeving. Het betekent dat de gelovigen niet thuis zijn in deze wereld. Ze moeten een heilig leven leiden en niet vervallen in de zonde. Zij moeten zich onthouden van wat hun christen-zijn kan schaden. Zij zijn op doorreis en hebben hun eindbestemming nog niet bereikt (Hebr. 11:13-16). Als pelgrims zijn ze voortdurend onderweg door de tijd naar hun 'thuis'. Ook in het bijbelboek Hebreeën is het vreemdelingschap terug te vinden. In Hebr. 11:13 vinden we de Griekse woorden *xenos* en *parapidemos*. De betekenis van *parapidemos* is hiervoor al gegeven. Het zelfstandig naamwoord *xenos* betekent 'vreemdeling' of 'gast'. Ten opzichte van de ongelovigen zijn de gelovigen vreemdelingen. In de hiervoor genoemde tekst lezen we: 'Deze allen [de aartsvaders] zijn in het geloof gestorven, de beloften niet verkregen heb-

bende, maar hebben dezelve van verre gezien en geloofd en omhelsd, en hebben beleden dat zij gasten en vreemdelingen op de aarde waren.' Hieruit blijkt dat de aartsvaders als vreemdelingen in het beloofde land hebben gewoond. Het leven in het land Kanaän was niet het laatste doel van de aartsvaders, daarom waren ze gasten en vreemdelingen. Ze zagen uit naar de tijd dat ze bij God mogen leven. Ze waren gericht op een beter, het hemelse vaderland (Hebr. 11:16).

Uit deze bijbelse gegevens mag niet de conclusie worden getrokken dat christenen uit de wereld moeten vluchten (zie bijvoorbeeld Joh. 17:15; 1 Kor. 5:9-10). De aardse cultuur hoeft niet te worden verworpen. In het Nieuwe Testament lezen we positieve passages over de bestaande rechtsorde (zie Romeinen 13). Christenen moeten wel in de wereld leven, maar als bijwoner en vreemdeling. Dat wil zegen dat zij zich moeten distantiëren van heidense praktijken die zich in het maatschappelijke leven voordoen.¹⁹⁶ Als het goed is, is er onderscheid tussen christenen en de wereld om hen heen. Zij zijn geheel anders. In de tijd van de eerste christenen was dat het geval. De christenen vielen op, omdat de heidenen zagen dat ze anders waren. Christenen vormen met elkaar een gemeente of parochia, een uitdrukking die wij vertalen met 'parochie', maar die eigenlijk betekent 'zij die in den vreemde verblijven'.¹⁹⁷

3. Vreemdelingschap in de na-apostolische tijd

Nu we gezien hebben hoe de apostelen in de Bijbel over het vreemdelingschap schrijven, is het nodig te onderzoeken hoe de christenen in de tijd na de apostelen invulling geven aan hun vreemdelingschap. Het besef dat de eerste christenen vreemdeling zijn in een van God vervreemde wereld is in veel geschriften uit de vroegchristelijke kerk terug te vinden. Dit blijkt onder andere uit de brief *Aan Diognetus*. De onbekende schrijver van deze brief richt zich tot

---

¹⁹⁶ J. van Oort, 'Van Paulus tot Augustinus. Aspecten van evangelisatie, cultuur en vreemdelingschap in de eerste eeuwen', in: C. van Leeuwen e.a., *Met het Woord in de tijd*, s-Gravenhage 1985, p. 88.

¹⁹⁷ A.G. Hamman, *Dagelijks leven van een vervolgte minderheid*, Utrecht 1987, p. 173.

de heiden Diognetus die belang stelt in het christendom. Diognetus wil weten waarom christenen de wereld geringschatten.¹⁹⁸ In de aan hem gerichte brief kunnen we lezen dat christenen in die tijd niet door hun woonplaats, taal of zeden verschillen van andere mensen. 'Nergens wonen ze in eigen steden noch gebruiken ze de een of andere afwijkende taal of leiden ze een bijzondere levenswijze. Maar terwijl ze wonen in Griekse en niet-Griekse steden – al naar gelang ieder werd toebedeeld – en ze de gewoonten van het land volgen in kleding en voedsel en in andere zaken van het dagelijks leven, vertonen ze toch een wonderbaarlijke en algemeen erkende vreemde levenswijze.' Deze vreemde levenswijze komt onder andere tot uitdrukking in het feit dat christenen zich van bepaalde feesten onthouden en sommige plaatsen mijden. Tertullianus wijst hier ook op in zijn *Apologeticum*.¹⁹⁹ De schrijver aan Diognetus wijst erop dat christenen als vreemdelingen in hun eigen land wonen. 'Elk vreemd land is hun vaderland en elk land is hun vreemd.' Hij vergelijkt de christenen in de wereld met de ziel in het lichaam. 'De ziel is verspreid over alle ledematen van het lichaam en de christenen door de steden van de wereld. De ziel woont in het lichaam en de christenen in de wereld, maar ze zijn niet van de wereld.' De wereld haat de christenen omdat de christenen zich tegen genietingen van de wereld verzetten. De christenen hebben daarentegen lief die hen haten. 'Ze wonen als vreemdelingen in de vergankelijkheid terwijl ze de onvergankelijkheid verwachten.' Christenen hebben God lief en zijn daarom navolgers van Zijn goedheid. Dit komt tot uitdrukking in het dragen van de last van de naaste. In hun naastenliefde betonen christenen navolgers van God te zijn.²⁰⁰ Aan de naastenliefde is in hoofdstuk 4 afzonderlijk aandacht besteed. Dat christenen vreemdelingen zijn op aarde kunnen we ook terugvinden in de eerste brief van Clemens. Clemens wordt gerekend tot de Apostolische Vaders. Waarschijnlijk was deze Clemens bisschop

---

¹⁹⁸ 'Brief aan Diognetus', I, 1, in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 2*, Kampen 1992, p. 96.

¹⁹⁹ Tertullianus, *Apologeticum*, XLII, 4-7.

²⁰⁰ 'Brief aan Diognetus' V-X, in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 2*, Kampen 1992, p. 100-109.

van Rome in de eerste eeuw. In het opschrift van zijn eerste brief lezen we: 'De Kerk van God die als vreemdeling in Rome woont aan de Kerk van God die als vreemdeling in Korinthe woont.'²⁰¹ Cyprianus, bisschop van Carthago van 248/249-258, spreekt erg negatief over de wereld. Wereld en duivel staan voor hem vrijwel op hetzelfde plan. Hij houdt zijn broeders voor dat zij 'moeten overwegen dat wij de wereld verzaakt hebben en als gasten en vreemdelingen hier tijdelijk verblijven'. De christen, die door de Heilige Geest is wedergeboren leeft niet meer voor de wereld, maar voor God.²⁰² Ook bij Tertullianus komen we een negatieve kijk op de wereld tegen. Bij de doop heeft de christen de wereld afgezworen. 'Niets is ons meer vreemd dan de staat'. 'Zijn wij dan geen vreemdelingen in deze wereld?' De wereld is beheerst door demonen. Christenen moeten zich daar verre van houden. Niemand kan twee heren dienen.²⁰³ De felle bewoordingen zijn te verklaren doordat de cultuur en maatschappij volledig heidens zijn en besmet met afgoderij. Clemens van Alexandrië (125/150-215) ziet zich genoodzaakt de christenen te waarschuwen tegen de zuigkracht van een luxe leven. In *De Pedagoog* geeft hij de volgende raadgeving mee: 'Men veracht de eenvoud om de dwaasheid van een luxe die allerlei kwaad met zich meebrengt. Dat deze grootheidswaanzin een grote dwaling is, zult u zien. De Heere at uit een eenvoudige schaal en liet zijn leerlingen rusten op de grond in het gras.'²⁰⁴ Hieruit blijkt dat Clemens in navolging van de Heere Jezus een sober leven bepleit. Het baden in openbare badhuizen vindt Clemens van Alexandrië een twijfelachtige ontspanning voor christenen. Deze zijn namelijk zeer luxueus ingericht en men blijft er vaak de hele dag en neemt slaven mee voor de bediening en de bereiding van het eten.²⁰⁵ Ook in de *Pastor van Hermas* komen we een passage tegen die betrekking heeft op ons onderwerp. De *Pastor van Hermas* is een in Rome geschreven werk uit het midden van de tweede eeuw. In dit

---

²⁰¹ 'Clemens I', in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981, p. 158.

²⁰² J. van Oort, *Jeruzalem en Babylon*, 's-Gravenhage 1986, p. 246, 247.

²⁰³ Van Oort, *Jeruzalem en Babylon*, p. 249.

²⁰⁴ Clemens van Alexandrië, *Paedagogus*, II, 37, 3.

²⁰⁵ Benedictinessen van Bonheiden, *Clemens van Alexandrië*, Bonheiden z.j., p. 27.

werk deelt de schrijver mee hoe hij door middel van visioenen, geboden en gelijkenissen openbaringen heeft ontvangen. De eerste gelijkenis gaat over het onderwerp van dit hoofdstuk.²⁰⁶ In deze gelijkenis wordt de Pastor van Hermas erop gewezen dat christenen als dienaren van God in den vreemde leven. De aardse stad waarin christenen wonen, is ver van de hemelse stad waarin ze eens zullen wonen. Wie straks in de hemelse stad wil wonen, zal tijdens zijn leven in de aardse stad Gods wetten moeten gehoorzamen. Christenen mogen in den vreemde voor zichzelf niet meer verschaffen dan ze strikt nodig hebben. Wie zijn hart teveel op deze wereld zet verwacht niet dat hij zal terugkeren naar de hemelse stad. Christenen moeten hun leven besteden in de dienst aan God. Dit betekent dat ze met het geld en de tijd die ze over hebben armen moeten helpen en weduwen en wezen bezoeken. Dit werk is goed en vreugdevol en brengt geen droefheid en vrees, maar vreugde. Wanneer christenen voor zichzelf rijkdommen verwerven en hun hart op de wereld zetten verloochenen ze God en zullen ze straks niet in de hemelse stad wonen.

Uit deze gelijkenis kan de conclusie worden getrokken dat christenen niet mogen opgaan in de dingen van deze wereld, maar dat ze schatten moeten vergaderen in de hemel. Concreet betekent dit dat ze een dienstbaar leven behoren te leiden in gehoorzaamheid aan God.

4. Uitbreiding christelijk geloof

De eerste christenen hebben niet de herkerstening van de maatschappij op het oog. Maar ze zijn wel in de maatschappij aanwezig. Ze vallen zelfs op, doordat ze anders zijn. Ze mijden niet alle plaatsen waar heidenen komen.²⁰⁷ Dit heeft tot gevolg dat de christenen door hun levenshouding heidenen voor het christendom winnen. De

---

²⁰⁶ 'Pastor van Hermas', III, 50, 1-11, in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 2*, Kampen 1992, p. 180-181.

²⁰⁷ Tertullianus levert hiervoor het bewijs (zie ook hoofdstuk zes): 'Wij wonen met jullie in deze wereld, wij vermijden niet jullie forum, ook niet jullie vleesmarkten, baden, winkels, herberg, weekmarkten en andere handelsplaatsen. We brengen onze kunsten met die van jullie samen en maken onze werken publiek tot jullie nut.' (*Apologeticum*, XLII, 1-3)

omgeving raakt onder de indruk van hun houding. Vroegchristelijke auteurs, zoals Clemens (1^e eeuw) wijzen er ook op dat de werken in overeenstemming moeten zijn met de woorden die worden gesproken.²⁰⁸ Ignatius van Antiochië (110 gestorven) schrijft in zijn brief aan de Efeziërs dat de christenen voortdurend voor andere mensen moeten bidden en hen ook moeten onderwijzen. 'Geef hun de mogelijkheid dat ze, al is het uit uw werken, door u onderwezen worden. Weest zachtmoedig tegenover hun toorn, nederig tegenover hun grootspraak, stelt uw gebed tegenover hun lasterpraat.'²⁰⁹ Zo gaat van hun leefwijze een wervende kracht uit. Het gedrag van de christenen wekt nieuwsgierigheid op bij de omgeving. Zo krijgen zij de mogelijkheid tot nadere verkondiging.

We hebben een te beperkt beeld van de werkelijkheid wanneer we veronderstellen dat de verkondiging van het Evangelie alleen plaatsvindt door daarvoor toegeruste zendelingen. In de begintijd is dat zeker het geval. We weten uit de Bijbel dat de apostelen zendingstreken houden. In het Bijbelboek Handelingen kunnen we lezen hoe het Evangelie zich verbreidt. Maar in de na-apostolische tijd zijn het vooral de gewone gemeenteleden die een belangrijke bijdrage leveren aan de verkondiging van het christelijk geloof. Celsus, een Romeins filosoof die rond 178 een kritisch boek publiceert over het christelijk geloof, schrijft dat de meest ongevormde lieden kinderen en vrouwen verleiden met hun praatjes. Plinius de Stadhouders van Bithynië in Klein-Azië constateert dat 'het wange-loof' als een besmetting om zich heen grijpt. Elke Christen is zending in de eigen omgeving. Zij zijn het die in woord en daad hun getuigenis hebben gegeven.²¹⁰

Het Evangelie wordt in allerlei culturen verkondigd, niet alleen onder Joden, maar ook onder heidenen. In de hellenistische cultuur (Griekenland), maar ook in de Latijnse (Italië en Afrika). De Evangelieverkondiging kent in de culturen verschillende accenten. Daar-

---

²⁰⁸ 'De tweede brief van Clemens', XIII, in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981, p. 218-219.

²⁰⁹ 'De brief van Ignatius aan de Ephesiërs', X, 1, 2, in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981, p. 83.

²¹⁰ Van Leeuwen, *Met het Woord in de tijd*, p. 80-81.

door kan het gebeuren dat het christelijk geloof in die afzonderlijke cultuurwerelden verschillende vormen aanneemt. Paulus is de Joden een Jood en de Grieken een Griek. Wat het wezen van de zaak betreft, verschilt de boodschap echter niet.²¹¹ Hieruit kunnen we de conclusie trekken dat men de verwoording van de boodschap in rapport brengt met de tijd en cultuur.

5. De asceten

Niet alle christenen vinden het noodzakelijk in de maatschappij aanwezig te zijn. In de tweede eeuw ontstaan er groepen aan de rand van de kerk die ascetische trekken vertonen. Hierbij kunnen we denken aan de gnostiek, het marcionisme en het montanisme. In de gedachtewereld van deze sekten neemt de verachting van het lichamelijke een belangrijke plaats in. In de meest extreme vorm leidt dit tot een verachting van het huwelijk, de eis tot seksuele onthouding en vasten en een verbod op het eten van vlees.²¹²

Ook binnen christelijke gemeenten wordt de ascese gestimuleerd. Een verklaring die hiervoor wordt gegeven is dat er tot in het midden van de derde eeuw een sterke verwachting leeft van de wederkomst van Christus. Dit komt onder andere tot uitdrukking in de keuze van vrouwen om maagd te blijven. In het huis van Filippus de evangelist wonen vier ongehuwde dochters die profetessen zijn (Hand. 21:9). Dit alles met het oog op het achterlaten van alle bezittingen en gehechtheden om het Koninkrijk Gods binnen te gaan.²¹³

Er zijn ook christelijke apologeten die niets meer met het heidendom te maken willen hebben. Een bekend voorbeeld hiervan is de apologeet Tatianus (overleden tussen 172 en 185), die een felle verhandeling tegen de hellenistische cultuur schrijft. Hij blijft zelf overigens niet binnen de grenzen van de kerkelijke orthodoxie en geldt als gangmaker van de sekte van de enkratieten.²¹⁴ De Griekse

---

²¹¹ Van Leeuwen, *Met het Woord in de tijd*, p. 83-85.

²¹² Niet gepubliceerd essay van A. Baars, *Spiritualiteit en ascese in de oude kerk*.

²¹³ P. Leupen, *Gods stad op aarde, eenheid van Kerk en Staat in het eerste millennium na Christus*, Amsterdam 1996, p. 44.

²¹⁴ Bernard Pouderon, *Les apologistes grecs du IIe siècle*, Parijs 2005, p. 175-201.

filosofie en heidense cultuur moeten het ontgelden en de leden van deze sekte moeten zich onthouden van alles wat niet strikt noodzakelijk is. Tijdens het Heilig Avondmaal wordt de wijn zelfs vervangen door water.²¹⁵

Later, halverwege de derde eeuw, beginnen sommige christenen zich af te zonderen van de samenleving. Ze trekken zich terug uit de wereld en zoeken een veilige schuilplaats. Deze zogeheten asceten zien het leven in eenzaamheid en ontbering als bron van christelijke volmaaktheid. Om te voorkomen dat de wereld teveel invloed op hen krijgt, kiezen ze voor een eenzaam leven. Ook de vervolgingen spelen een rol bij deze keuze. Zo vlucht Paulus van Thebe (228-341), om te ontsnappen aan de vervolgingen onder keizer Decius (249-251), naar de Egyptische woestijn. Hij 'vestigt' zich bij een palmboom aan een frisse bron en wijdt daar zijn leven geheel aan gebed en vrome overdenking, tot hij de ouderdom van 113 jaren bereikt.²¹⁶ Dit anachoretisme breidt zich na verloop van tijd uit.

Antonius de Grote (251-356) geeft een belangrijke impuls aan het kluizenaarsbestaan. Antonius hoort in de kerk de gelijkenis van de rijke jongeling. In navolging van de woorden van de Heere Jezus verkoopt hij vervolgens alles wat hij heeft. Hij heeft echter nog geen rust. Daarom besluit hij zich uit de drukte van de samenleving terug te trekken om zich in de Woestijn van Egypte in een grot ongehinderd aan het geestelijke leven te wijden. Hij slaapt op de blote grond en eet slechts een keer per dag. Overdag besteedt hij zoveel mogelijk tijd aan meditatie en gebed. Zijn kluizenaarsbestaan raakt echter breed bekend in de bewoonde wereld. Doordat velen hem opzoeken, is er van afzondering steeds minder sprake. Zo wordt hij uiteindelijk de geestelijke vader van een anachoretische nederzetting. Het anachoretisme oefent een enorme aantrekkingskracht uit op de christenen, vooral in het oosten. Bij de westerse christenen slaat de vonk niet echt over. Er zijn ook kerkelijke lei-

---

²¹⁵ Pierre Trouilleux, *Van Petrus tot Constantijn. De eerste christenen*, Leuven 2002, p. 98.

²¹⁶ K.R. Hagenbach, *De christelijke kerk in de drie eerste eeuwen*, deel 2, Rotterdam 1853, p. 205.

ders die zich zorgen maken over de aantrekkingskracht van het kluzenaarsbestaan.²¹⁷

Het hoogtepunt van het kluzenaarsbestaan valt in de tijd na Constantijn. Omdat die periode buiten onze onderzoeksperiode valt, volstaan we met een enkele opmerking. In de tijd voor Constantijn zijn martelaren de christelijke helden. Wanneer de vervolgingen voorbij zijn, gaan steeds meer christenen zich aanpassen aan de wereld. De kluzenaars worden dan de christelijke helden in de plaats van de martelaren.²¹⁸ De ascese wordt wel een 'martelaarschap zonder bloedvergieten' genoemd. Net als bij het martelaarschap speelt bij de ascese een afwijzing van de wereld, een grote bereidheid om offers te brengen en het streven naar volmaaktheid een belangrijke rol.²¹⁹

6. Lessen voor de 21^e eeuw

De wijze waarop in de tijd van de Vroege Kerk het vreemdelingschap in praktijk wordt gebracht, kan ook voor onze tijd nuttige lessen opleveren.

1. Het vreemdelingschap waarop de eerste christenen de nadruk leggen, is ook een reformatorische notie, die we bijvoorbeeld bij Calvijn terugvinden. Calvijn waarschuwt tegen een beestachtige liefde voor de wereld.²²⁰ In onze tijd van welvaart waarin eenzijdig het genieten van het aardse centraal staat, is het vreemdelingschap een behartenswaardige notie. De bestudering van het leven van de christenen ten tijde van de Vroege Kerk brengt ons bij de vraag in welke mate wij net als de eerste christenen beseffen en ervan doordrongen zijn dat we hier geen blijvende stad hebben. De apostel Johannes wijst er in zijn eerste zendbrief op dat de wereld met alle begeerlijkheden voorbij gaat. Maar er is ook toekomstperspectief

---

²¹⁷ Pierre Trouillez, *Bevrijd en gebonden. De Kerk van Constantijn (4de-5de eeuw n.Chr.)*, Leuven 2006, p. 97-104.

²¹⁸ James E. Goehring, 'Monasticism', in: Everett Ferguson, *Encyclopedia of Early Christianity*, New York/London 1999, p. 769-774.

²¹⁹ Baars, *Spiritualiteit en ascese in de oude kerk*.

²²⁰ J. Calvijn, *Institutie*, III, 9.

voor degenen die door genade de wil van God doen. Voor hen is er het eeuwige leven (1 Joh. 2:17).

2. Auteurs uit de Vroege Kerk benadrukken de gevaren van de zuigkracht van de genotscultuur van de heidense samenleving. Het leiden van een luxe leven kan ons zo in beslag nemen dat het ons afhoudt van de dienst aan God. Het vreemdelingschap moet tot uitdrukking komen in het gehoorzamen aan Gods geboden. Wanneer christenen niet meedoen met de genietingen van de wereld, kan dat leiden tot onbegrip of zelfs haat. Dat zien we ook in de tijd van de Vroege Kerk. Christenen moeten bereid zijn om te lijden voor hun overtuiging. Op dit laatste aspect wordt in hoofdstuk negen uitvoeriger ingegaan.

3. Helaas zijn er ook christenen die het vreemdelingschap op een onbijbelse wijze invullen. Zij zonderen zich af van de wereld en leiden een leven als kluizenaar. Voor deze ontsporing biedt de Bijbel geen steun. Christenen worden geroepen de verdorven cultuur te doordringen met de zuiverende kracht van hun leven. Ze zijn een zoutend zout en een lichtend licht (Matth. 5:13). Dat zijn ze niet wanneer ze zich aanpassen aan de wereld, en ook niet wanneer ze de wereld de rug toekeren en zich in de eigen kring terugtrekken. Ze moeten in de wereld zijn, zonder van de wereld te zijn. Voor christenen in de 21^e eeuw ligt daarin een les om ook aan de seculiere samenleving in gehoorzaamheid aan God te laten zien wie ze zijn. Ds. G.H. Kersten riep daartoe ook op tijdens de oprichtingsvergadering van de SGP: 'Laat ons den moed hebben, te zeggen wie wij zijn!'²²¹

4. Veel christenen in de tijd van de Vroege Kerk staan uiterst negatief tegenover het aardse. Daarbij zal ook meespelen dat zij de wederkomst van Christus spoedig verwachten en dat ze leven in een samenleving die doordrongen is van de heidense cultuur. Het besef dat christenen ook een roeping hebben om bestuurlijke verantwoordelijkheid te dragen vinden we in die tijd niet of nauwelijks. In de slotbeschouwing worden hiervoor diverse mogelijke verklaringen genoemd. De Bijbel wijst er echter op dat de mens ook rentmeester

---

²²¹ W.Chr. Hovius e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw, 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij*, 's-Gravenhage 1993, p. 16.

is van Gods schepping. Rentmeester is een vertaling van het Griekse woord 'oikonomos'. Het betekent: de bestuurder van het huis en de huishouding in ondergeschiktheid aan de eigenaar. De mens heeft dus de opdracht namens God de aarde te besturen, beheren en bewaren. Dienstbaarheid aan de samenleving is een bijbelse plicht. Onze betrokkenheid dient gericht te zijn op de eer van God en het heil van onze naaste. Dat is immers de kern van Gods Wet. Door de zondeval is de aantrekkingskracht van de wereld groot. Christenen moeten zich hiervan bewust zijn. Het gevaar bestaat dat ze vol goede bedoelingen op alle fronten maatschappelijk en politiek betrokken zijn en daardoor langzamerhand aan de wereld gelijkvormig worden.

5. Wat betreft de communicatie van de boodschap kunnen we veel leren van de eerste christenen. Zij houden bij de verkondiging van de bijbelse boodschap rekening met culturele factoren, zonder het wezen van de boodschap aan te passen. Ook voor christenen in de 21^e eeuw is dit een waardevolle les. Om elkaar te verstaan is het belangrijk dat we dezelfde taal spreken. In een tijd waarin veel mensen geen of slechts weinig kennis hebben van de Bijbel, is het nodig op begrijpelijke en verstaanbare wijze de bijbelse boodschap te verwoorden. Dit geldt zowel voor individuele christenen als christen-politici. In hoofdstuk tien wordt uitvoeriger ingegaan de communicatie van bijbelse standpunten in een seculiere omgeving.

6. De wervende kracht is in de eerste drie eeuwen vooral uitgegaan van de leefwijze van de eerste christenen. De verbreiding van het christendom vindt in belangrijke mate plaats door liefde en hulpbetoon, door financiële giften, ondersteuning van weduwen en wezen, het omzien naar zieken, zwakken, arbeidsongeschikten, de zorg voor gevangenen en slaven.²²² Hun daden stemmen overeen met hun woorden. In navolging van de christelijke apologete Marcus Minucius Felix moet van christenen in de 21^e eeuw kunnen worden gezegd: 'Wij spreken geen grote dingen, wij leven ze.'²²³

---

²²² Zie ook: A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig 1924.

²²³ M. Minucius Felix, *Octavianus*, XXXVIII, 6.

9. Vervolgen en martelaarschap

1. Inleiding

Het Romeinse rijk is van een stadstaat in de zesde eeuw voor Christus uitgegroeid tot een rijk dat gedurende de eerste drie eeuwen na Christus het centrum van de wereld vormt. Het rijk omvat op zijn hoogtepunt alle landen rondom de Middellandse Zee en een groot deel van het Midden-Oosten en West-Europa. Het is niet verwonderlijk dat in dit rijk veel verschillende godsdiensten worden beleden. De Romeinse overheid staat in principe verdraagzaam tegenover al deze godsdiensten, mits de openbare orde niet wordt verstoord. Het is dan reëel te veronderstellen dat het christendom ook een plaats onder de verschillende godsdiensten wordt gegund. Dat is echter niet het geval. Dit vindt zijn verklaring in de houding van de christenen tegenover de Romeinse staatsgodsdienst. In principe wordt van iedereen in het Romeinse rijk verwacht de staatsgoden te eren en te offeren aan de keizer. De christenen weigeren hieraan mee te doen. Deze weigering leidt herhaaldelijk tot verschrikkelijke vervolgingen. Deze vervolgingen en het daaruit voortgekomen martelaarschap staan in dit hoofdstuk centraal.

Allereerst geven we een kort overzicht van de christenvervolgingen in de eerste drie eeuwen na Christus (2). Vervolgens staan we stil bij de oorzaken van deze vervolgingen (3). Daarna komt de reactie van de christenen op de vervolgingen aan bod (4). In de paragraaf daarna staat het martelaarschap centraal (5). Dit hoofdstuk sluit af met de lessen die wij in de 21^e eeuw kunnen trekken uit de houding van de eerste christenen (6).

2. Vervolgen

In het begin van de 1^e eeuw na Christus wordt het christendom niet als aparte godsdienst beschouwd, maar als een stroming binnen het jodendom. De Romeinen staan welwillend tegenover de Joden, omdat deze zich na de opstand van de Maccabeeën loyaal hebben opgesteld ten opzichte van het Romeinse rijk. Het gevolg hiervan is dat Joden het voorrecht hebben dat zij mogen leven volgens hun godsdienstige gewoonten. Zij zijn vrijgesteld van de verering van de

goden van de Romeinse staat en het offeren aan de keizer. Wel moeten zij in de tempel in Jeruzalem dagelijks een offer voor het welzijn van de keizer brengen.²²⁴ Aanvankelijk profiteren de christenen van de voorrechten van de Joden.

De eerste vervolgingen komen niet van de kant van de Romeinen, maar van de Joden. Een voorbeeld hiervan is de dood van Stefanus (Hand. 7:54-60). Ten tijde van de regering van keizer Nero (54-68) gaat de Romeinse overheid over tot de vervolging van christenen. Nero beschuldigt de christenen ervan dat zij Rome in brand hebben gestoken. Velen worden terechtgesteld.

Tijdens de regering van keizer Domitianus (81-96) ontstaan opnieuw vervolgingen. Dit is de eerste keizer die het christendom met wortel en tak wil uitroeien. Domitianus verlangt van alle inwoners dat men hem als god vereert. Wie aan deze keizerverering niet meedoet, moet worden opgepakt. Zijn bevelen worden echter slechts in een paar delen van het rijk opgevolgd.²²⁵ Van 249 tot 251 vinden onder de regering van keizer Decius in het hele Romeinse rijk christenvervolgingen plaats. Daarna, van 257 tot 259, is dit opnieuw het geval onder keizer Valerianus.

De laatste grootschalige christenvervolgingen, na een lange tijd van vrede (260-303), vinden plaats tijdens de regering van Keizer Diocletianus (284-305). De eerste jaren van zijn regering kunnen de christenen nog in alle rust bijeenkomen. De vrouw en dochter van Diocletianus sympathiseren met het christendom. Ook zijn verscheidene van zijn hovelingen christen. In 303 komt aan deze rust plotseling een eind. In één jaar tijd vaardigt hij vier edicten tegen de christenen uit. De uitoefening van de christelijke godsdienst wordt verboden, Bijbelboeken moeten worden ingeleverd, kerken verwoest, christenen uit openbare functies en hogere posities in het leger verwijderd, kerkelijke leiders gearresteerd en alle inwoners van het rijk worden opgeroepen om aan de goden te offeren.²²⁶ Deze

---

²²⁴ G. van den Brink, J.C. Bette en A.W. Zwiep, *Studiebijbel Nieuwe Testament, Deel 1: Inleiding en synopsis*, Veenendaal 2003, p. 124-125.

²²⁵ Pierre Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn, De eerste christenen*, Leuven 2002, p. 282.

²²⁶ Pierre Trouillez, *Bevrijd en gebonden. De Kerk van Constantijn (4de-5de eeuw n.Chr.)*, Leuven 2006, p. 18.

vervolgingen zijn de zwaarste in de eerste drie eeuwen na Christus. Na de troonafstand van Diocletianus klaart voor de christenen in het Westen de lucht op. In het Oosten, waar Galerius keizer wordt, stoppen de vervolgingen pas in 311. Deze keizer geeft, wanneer hij ziet dat de vervolgingen niet het gewenste effect bereiken, de moed op. Hij vaardigt een edict uit waarin staat dat de christenen weer tot hun God mogen bidden en hun gebouwen terug mogen krijgen, zolang ze de orde niet verstoren. Hiermee wordt het christendom feitelijk geduld. In 313 erkent keizer Constantijn het christendom als geoorloofde godsdienst. De keizerlijke tekst waarin deze juridische erkenning is vastgelegd, staat bekend als het *Edict van Milaan*.²²⁷

Wanneer we de balans opmaken, blijkt dat de christenen niet altijd en overal in het Romeinse rijk zijn vervolgd. De door de keizer aangestuurde vervolgingen zijn beperkt tot een bepaald gebied en meestal van korte duur. Dit betekent echter niet dat de christenen ervan verzekerd zijn dat ze over het algemeen een veilig en rustig leven kunnen leiden. Er vinden namelijk ook regelmatig lokale vervolgingen plaats. Rampen, roddels en jaloezie kunnen in een stad plotseling een hetze tegen de christenen ontketenen. Tot 313 is het christendom geen erkende godsdienst. Daardoor blijven er risico's aan het christen-zijn verbonden. De volksgunst kan omslaan en opeenvolgende keizers kunnen een tegengestelde politiek voeren.²²⁸

3. Oorzaken vervolgingen

Er zijn drie hoofdoorzaken waarom christenen van tijd tot tijd worden vervolgd. Deze hoofdoorzaken hangen samen met drie beschuldigingen aan het adres van de christenen. Ze worden beschuldigd van atheïsme, afzondering van de samenleving en 'kannibalisme en incest'. Hieronder bespreken we deze verwijten.²²⁹

---

²²⁷ Eginhard Meijering, *Geschiedenis van het vroege christendom. Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam 2004, p. 383.

²²⁸ Trouillez, *De eerste christenen*, p. 282.

²²⁹ Voor een omvattend overzicht van de verwijten die in de eerste drie eeuwen aan het adres van christenen gericht zijn, zie Xavier Levieils, *Contra christianos. La critique sociale et religieuse du christianisme des origines au concile de Nicée (45-325)*, Berlijn 2007.

Atheïsme betekent in het Romeinse rijk het niet deelnemen aan of het zich verzetten tegen de verering van de goden van het land. De aanwezigheid van atheïsten wordt als een gevaar beschouwd. De goden worden namelijk gezien als beschermers van het land. Het tolereren van mensen die de goden niet willen vereren, kan hun toorn opwekken waardoor rampen het land kunnen treffen. De christenen die weigeren aan de staatsgoden te offeren worden daarom als een bedreiging gezien voor de vrede en welvaart van het Romeinse rijk. Zo verklaart keizer Diocletianus het verval van het Romeinse rijk in zijn tijd aan het gedogen van christenen die de goden niet willen eren.²³⁰ Later neemt de bereidheid om christenen om deze reden te vervolgen af. Ondanks de christenvervolgingen gaat het verval van het Romeinse rijk namelijk door. Dit leidt ertoe dat men de welvaart van de staat minder gaat koppelen aan de bereidheid om de goden te offeren.²³¹

Een tweede verwijt dat christenen krijgen, is afzondering van de samenleving. De eerste decennia vormen de christenen gesloten gemeenschappen. Christenen komen namelijk bijeen in privéhuizen, omdat hun aantal te klein is en de financiële middelen ontoereikend om eigen kerken te bouwen.²³² Doordat de christelijke bijeenkomsten in besloten kring plaatsvinden, bestaat er verdenking dat binnen de christelijke gemeenschap geheimzinnige dingen gebeuren die staatsgevaarlijk kunnen zijn. Daarnaast onthouden christenen zich van de spelen die een belangrijke plaats innemen in het publieke en sociale leven. Verder krijgen christenen het verwijt dat ze niet in het leger willen dienen. Ze zouden hierdoor een politiek gevaar vormen. Ook vindt men het onbegrijpelijk dat er mensen zijn die deel uitmaken van het Romeinse rijk en niet aan de keizers willen offeren. Dat hoort er gewoon bij. Aan de andere kant is het niet zo dat men het christendom als een politieke beweging ziet. De staat is immers meedogenloos bij het uitroeien van politiek gevaarlijke bewegingen (denk aan de Massada). De vervolgingen tegen

---

²³⁰ Trouillez, *Bevrijd en gebonden*, p. 16.

²³¹ Trouillez, *De eerste christenen*, p. 288-289.

²³² Trouillez, *De eerste christenen*, p. 287.

de christenen zijn echter meestentijds lukraak en beperkt, omdat ze geen reëel politiek gevaar vormen.²³³

De hiervoor genoemde beleefde sfeer van geheimzinnigheid leidt tot een derde verwijt: kannibalisme en incest. Dit verwijt berust op verdraaide berichten met betrekking tot het avondmaal. Christenen zouden kinderen ritueel slachten, brood in hun bloed dopen en vervolgens opeten. De beschuldiging van incest kan te maken hebben met het feit dat christenen elkaar broeders en zusters noemen en de heilige kus kennen. Dergelijke aantijgingen leiden tot verschrikkelijke vervolgingen. Later in de derde eeuw groeit het respect voor de christenen en gelooft men steeds minder de kletspraatjes over het immorele gedrag van christenen.²³⁴ Rond 150 roept de bevolking van Smyrna nog uitzinnig om het bloed van bisschop Polycarpus. Ten tijde van keizer Decius smeken de bestuurders van dezelfde stad de christelijke priester Pionius om de goden te offeren, 'omdat wij van u houden en u verdient te blijven leven om uw karakter en uw rechtschapenheid en veel andere redenen.'²³⁵

4. Reacties christenen

De vervolgingen leiden tot verschillende reacties bij de christenen. Velen blijven standvastig en sterven de marteldood, maar er zijn ook veel christenen die onder druk van de omstandigheden afvallig worden. Drie groepen worden in de literatuur onderscheiden: martelaren, belijders en gevallenen. Een martelaar is iemand die zijn christelijke belijdenis met de dood heeft bezegeld. Daarnaast zijn er de 'belijders'. Zij hebben publiek belijdenis gedaan van hun christen-zijn en geweigerd aan de keizer te offeren. In tegenstelling tot de martelaren zijn ze echter niet gedood, maar hebben ze de vrijheid gekregen. Zij hebben de status van het martelaarschap niet bereikt. Een derde groep zijn de 'gevallenen'. Dat zijn degenen die

---

²³³ Rodney Stark, *De eerste eeuwen. Een sociologische visie op het ontstaan van het christendom*, Baarn 1998, p. 57-58.

²³⁴ Trouillez, *De eerste christenen*, p. 286.

²³⁵ 'Het martelaarschap van de heilige Pionius', V, 2-3, in: *Martelaren van de oude Kerk*, Kampen 1988.

onder druk van de vervolgingen bezweken en toch aan de keizer offerden, of op een listige wijze aan een vervalste verklaring kwamen dat zij dit offer gebracht hadden. In de derde eeuw, ten tijde van de grote vrede (260-303), sluiten velen zich uit oneigenlijke motieven bij het christendom aan. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat tijdens de grote vervolgingen daarna velen van hen tot de groep 'gevallenen' moeten worden gerekend.

Het verlangen om als martelaar te sterven is heel duidelijk te vinden bij bisschop Ignatius van Antiochië (gestorven 110). Vurig ziet hij uit naar de komende lijdensweg. Hij verlangt naar de beesten en smacht naar de dood. Als de beesten niet bijten, zal hij ze ophitsen totdat ze niets meer van hem overlaten.²³⁶

Voor Tertullianus (ca.160-ca.230) is de martelaar de ware christen. Het martelaarschap behoort bij het christen-zijn en is het tegendeel van afgoderij. Afgoderij heeft de dood tot gevolg. Het martelaarschap bevrijdt van afgoderij en leidt tot het leven. Christenen mogen volgens hem niet vluchten voor de vervolgingen. Achter de vervolgingen zit namelijk God, Die zo de kans geeft in het geloof te volharden en het verschil tussen martelaren en loochenaars aan het licht te brengen.²³⁷

Origenes (185-254) spoort de christenen aan het martelaarschap niet te schuwen. Hij beschouwt de vervolgingen als een middel dat God aanwendt om de liefde van de christenen tot God op de proef te stellen en te bewijzen.²³⁸ Origenes heeft echter geen moeite met christenen die vluchten voor de vervolgingen.

Bisschop Cyprianus van Carthago (ca. 200-258) vlucht ten tijde van keizer Decius voor de vervolgingen. Vanuit zijn schuilplaats blijft hij zijn gemeente leiding geven. Vanuit de gemeente van Rome komt er kritiek op de handelwijze van Cyprianus. Volgens de Romeinse christenen mag een herder zijn kudde niet in de steek laten. Cyprianus antwoordt dat hij is gevlucht ter wille van zijn gemeente. Hieruit blijkt dat de vervolgingen helaas ook tot verschil van mening tus-

---

²³⁶ Ignatius van Antiochië, 'De Brief van Ignatius aan de Romeinen', V, 2, in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981, p. 94.

²³⁷ Meijering, *Geschiedenis van het vroege christendom*, p. 330-332.

²³⁸ Origenes, *Exhortatio ad martyrium*, 6.

sen christenen onderling leidt.²³⁹ In de publicatie *De gevallen (De lapsis)* geeft Cyprianus zijn visie op hoe moet worden omgegaan met christenen die toch geofferd hebben of door steekpenningen een verklaring hebben gekregen dat ze geofferd hebben: afvalligen kunnen alleen weer als lid van de gemeente worden toegelaten na duidelijke en overtuigende bewijzen van berouw en schuldbelijdenis (vasten, wenen, aalmoezen geven).

5. Het martelaarschap²⁴⁰

Dankzij de martelaarsgeschriften weten we meer over wat de christenen moeten doorstaan. Het lijden en sterven van de martelaars wordt in martelaarsgeschriften als een gevecht tegen de duivel aangeduid. De vertegenwoordigers van de overheid en de beulen worden daarom handlangers van de boze genoemd. Men ziet het ook als de hand van de satan dat de overheid door de verhoren en martelingen wil bewerkstelligen dat de martelaars Christus vervloeken en een offer aan de keizer brengen. Het is ook de duivel die het volk opruit tot een steeds grotere woede tegen de christenen. Het martelaarschap is dus een strijd tussen de christenen en de satan. In deze strijd komt het aan op de volharding van de martelaren. Bijna alle martelaarsgeschriften geven veel aandacht aan de standvastigheid waarmee christenen aan hun belijdenis vasthouden en weigeren te offeren. Onder de zwaarste vormen van lijden laten zij meestal een bovenmenselijke volharding zien. Vaak komt er geen klacht over hun lippen. Ook lezen we dat christenen, nadat het vonnis is uitgesproken, God danken dat hun de eer van het martelaarschap te beurt valt. Wanneer de martelaars naar de plaats van terechtstelling worden gevoerd, doorstaan zij fier het geweld van de opgezwepte mensenmenigte.

Waarom ontlenen zij deze bovenmenselijke standvastigheid? Een eerste verklaring is trouw aan het Woord van God en de belijdenis van Christus. Vaak maken martelaren duidelijk dat gehoorzaamheid aan het Woord van God van oneindig veel meer gewicht is dan ge-

---

²³⁹ Meijering, *Geschiedenis van het vroege christendom*, p. 334-335.

²⁴⁰ De informatie voor deze paragraaf is grotendeels ontleend aan een niet gepubliceerd essay van A. Baars, *Spiritualiteit en martelaarschap in de oude kerk*.

hoorzaamheid aan een bevel van de keizer. Wie ongehoorzaam is aan Christus sluit zichzelf namelijk buiten het koninkrijk der hemelen.

Een tweede verklaring is dat martelaren lijden in gemeenschap met Christus. Dat betekent dat zij door Hem boven het lijden worden uitgetild en hier op aarde al deel hebben aan de hemelse heerlijkheid en daardoor immuun worden voor foltering en pijn.

Een derde verklaring is het vooruitzicht op de eeuwige heerlijkheid. De martelaren houden in hun lijden het oog gericht op de hemelse heerlijkheid die ze na het sterven zullen ontvangen.

Hoe reageren de omstanders om de standvastigheid en de terechtstelling van de martelaars? De reacties zijn divers. Soms worden christenen vanwege hun bereidheid om voor hun geloof te sterven bespot. Een enkele keer lezen we dat de ergste foltering en terechtstelling geen enkele vorm van medelijden oproepen. Toch zijn er gevallen dat er wel sprake is van sympathie of medelijden bij de omstanders. Het gebeurt zelfs dat de massa zo diep onder de indruk raakt dat zij terneergeslagen worden en met een angstig geweten naar huis terugkeren. Sommigen komen onder de indruk van de dood van de martelaars tot bekering.

De bereidheid om te sterven voor zijn overtuiging is in de Oudheid een uitzonderlijk fenomeen: het geval Socrates is een van de weinige voorbeelden die we kunnen geven.²⁴¹ Op het religieuze gebied kunnen we al helemaal geen analoge gevallen aanhalen. Het is de vraag of heidenen bewondering voelen voor het nieuwe fenomeen van mensen die maar één cultus willen erkennen en ook bereid zijn daarvoor te sterven. Praet laat de stemmen horen van Epictetus (ca. 50-130), Marcus Aurelius (161-180) die christenen theatraliteit, koppigheid en irrationele doodsdrift toeschrijven. 'Enkel de arts-filosoof Galenus (140-199) staat positief tegenover het christelijk

---

²⁴¹ In 399 v.Chr. werd Socrates aangeklaagd voor het niet aanbidden van de goden van de stad en het introduceren van nieuwe goden. Hij is veroordeeld tot de dood door middel van het drinken van de gifbeker. De mogelijkheid om te ontsnappen uit Athene en zo de uitvoering van het doodvonnis te ontlopen, liet Socrates voorbijgaan. Hij vond dat het, na jaren als burger van Athene de Atheense wetten te hebben onderschreven, onjuist om zich nu te onttrekken aan een op die wetten gebaseerd oordeel, hoe onrechtvaardig dit oordeel in zijn ogen ook was.

misprijzen van de dood, hoewel hij ook kritiek uitoefent op hun irrationeel vasthouden aan onbewezen waarheden.^{r242}

Er worden over het algemeen pogingen gedaan om de martelaars tot andere gedachten te brengen. Diverse tactieken worden daarvoor toegepast. Zo worden christenen geconfronteerd met medechristenen die wel aan de keizers hebben geofferd. Of het offeren wordt gebagatelliseerd alsof het voor christenen geen groot kwaad is wanneer ze daartoe overgaan. Soms wordt zelfs een grote som geld in het vooruitzicht gesteld. Ook familieleden proberen de martelaars van de marteldood te weerhouden. Intimidatie komt ook veelvuldig voor. Bedreigingen als geseling, verbranding of voor de wilde dieren werpen, worden geuit om christenen tot 'inkeer' te brengen. Meestal gebeurt dit tevergeefs.

6. Lessen voor de 21e eeuw

Tot slot gaan we nu in op de vraag wat wij in de 21e eeuw kunnen leren van de geschiedenis van de vervolgingen en de reactie van de eerste christenen hierop.

1. In de eerste plaats iets over de oorzaken van de vervolgingen. Eén van de oorzaken is dat christenen ervan worden verdacht dat er in hun bijeenkomsten staatsgevaarlijke dingen plaatsvinden. Deze angst kan ontstaan, omdat de christengemeenten in de eerste decennia een gesloten karakter hebben. Voor christenen in de 21e eeuw is dit een les om ervoor te zorgen dat er geen onduidelijkheid bestaat over wat het christendom inhoudt. Godsdienst is voor velen verdacht. Dit geldt in het bijzonder voor orthodoxe godsdiensten. In ons land is veel onzekerheid over de werkelijke bedoelingen van de islam. Preken van imams versterken soms de negatieve beeldvorming over moslims. Maar ook de christelijke godsdienst wordt regelmatig onder kritiek gesteld. Christenen kunnen een bijdrage leveren aan hun eigen beeldvorming en karikatuurvorming tegen gaan, door open te zijn naar de samenleving en te communiceren over hun boodschap. Een vroegchristelijk voorbeeld hiervan levert de tweede-eeuwse christelijke filosoof Justinus Martyr, die in zijn

---

²⁴² D. Praet, *De God der goden, de christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen 1995, p. 71.

zogenoemde *Eerste Apologie* een beschrijving geeft van hoe het er in de christelijke eredienst aan toeging.²⁴³

2. Ten tijde van de Vroege Kerk ergeren de heidenen zich aan de christenen, omdat ze anders zijn. Christenen nemen niet deel aan de spelen en weigeren de keizer te aanbidden. De eerste christenen proberen duidelijk te maken dat ze de overheid niet aanbidden, maar wel bidden voor de overheid en het welzijn van de samenleving. In onze pluriforme samenleving staan christenen voor de uitdaging om duidelijk te maken dat de bijbelse boodschap heilzaam is voor ons land. Christen-politici kunnen dit uitwerken door een heldere visie te formuleren op de inrichting van onze samenleving en die ook met verve uit te dragen. Christenen en christen-politici moeten niet bekend staan om wat ze niet willen, maar om wat ze wél willen.

3. Ook de standvastigheid van de eerste christenen is voor ons een belangrijke les. Zij laten zich niet door de volkswede van de wijs brengen. In ons land krijgen christenen veel kritiek. Bijbelse opvattingen over bijvoorbeeld homoseksualiteit en het ontstaan van de aarde worden fel bestreden. Er wordt veel druk uitgeoefend om deze standpunten aan te passen aan de geest van de tijd. Christenen nu hebben dan net als de eerste christenen standvastigheid nodig om niet toe te geven aan de politieke en maatschappelijke druk. Christenen worden echter niet geroepen het lijden doelbewust te zoeken of daarnaar te verlangen. In het bijzonder mag van christen-politici worden verwacht dat ze met tact en wijsheid opereren in een omgeving waarin de seculiere moraal dominant is en men er opuit is om de ruimte voor christenen in het publieke domein terug te dringen. De opdracht die de Heere Jezus gaf aan Zijn discipelen geldt ook voor christenen en christen-politici: 'Zie Ik zend u als schapen in het midden der wolven, zijt dan voorzichtig gelijk de slangen en oprecht gelijk de duiven.' (Matth. 10:16).

4. Uit het Nieuwe Testament blijkt duidelijk dat christenen in het voetspoor van Jezus Christus bereid moeten zijn te lijden en te

---

²⁴³ Justinus Martyr, *Eerste Apologie*, 61-67 (Engelse vertaling en commentaar in Leslie William Barnard, *St. Justin Martyr, The First and Second Apologies. Translated with Introduction and Notes*, New York 1997).

sterven. In het Bijbelboek Handelingen lezen we dat Petrus en de apostelen verblijd waren dat God hen de eer en waardigheid had gegeven dat ze mochten lijden om de zaak en leer van Christus (5:41). In Mattheüs 5 vers 10 worden degenen die om die reden worden vervolgd, zalig verklaard. Belangrijk is dat niet de lijdende christen, maar Christus in het middelpunt staat. De eerste christenen geven getuigenis van hun geloof in Christus. Zij zijn niet bevreesd voor de gevolgen van hun getuigenis. Ze weten zelfs dat hen de dood te wachten staat. Justinus Martyr schrijft: 'Wij sterven blijmoedig terwijl we Christus belijden', 'we hebben onze hoop niet op het heden gevestigd', en: 'u kunt ons wel doden, maar niet schaden'.²⁴⁴ In de 21^e eeuw worden christenen niet vervolgd, maar wel aangevallen vanwege hun opvattingen. Christenen hebben dan geloof en vrijmoedigheid nodig om ondanks dat ze een kleine minderheid zijn toch voor de eer van God in de samenleving op te komen. Dan zijn de volgende woorden van de Heere Jezus ook op hen van toepassing: 'Een iegelijk dan die Mij belijden zal voor de mensen, dien zal Ik ook belijden voor Mijn Vader, Die in de hemelen is.' (Matth. 10:32).

---

²⁴⁴ Justinus Martyr, *Eerste Apologie*, respectievelijk 39, 11, en 2 (Barnard, *Justin Martyr, Apologies*, 49, 29, 24).

10. Christelijke apologetiek

1. Inleiding

Hoe gingen christelijke apologeten om met kritiek? Wie vandaag geschriften uit de tijd van de Vroege Kerk doorleest, kan zich verwonderen over de verwijten die aan het adres van christenen gericht worden. Tegenwoordig gelden ‘atheïsme’, ‘kannibalisme’ of ‘incest’ niet meer als karakteristieke bezwaren tegen het christendom als zodanig.²⁴⁵ De 21ste eeuw is een heel andere dan de tweede of derde eeuw. Toch betekent dit grote verschil niet dat de hedendaagse uitleg en verdediging van het christelijke geloof niets meer te zoeken heeft bij de apologetiek van de Vroege Kerk. Anti-christelijke verwijten die nu onze verbazing wekken, zijn vermoedelijk altijd al ver bezijden de realiteit geweest. En onterechte kritiek is een fenomeen van alle tijden. De manier waarop de Vroege Kerk zichzelf verdedigt, hoeft dus niet alleen een buitengewoon interessant voorwerp van historisch onderzoek te zijn. Misschien kan zij ook hedendaagse christenen op ideeën brengen.

In dit hoofdstuk wordt achtereenvolgens ingegaan op de christelijke apologeten (2), hoe zij zich verweren tegen aantijgingen (3) en hoe zij kritiek leveren op de hen omringende cultuur. Het hoofdstuk sluit af met het antwoord op de vraag welke elementen uit de praktijk van de vroegchristelijke geloofsverdediging vandaag de dag nog te denken geven (4).

2. Christelijke apologeten

Christelijke apologeten uit de eerste eeuwen nemen de kritiek op het christendom serieus. Athenagoras (circa 133 - 190) zet zijn *Smeekschrijft voor de christenen* (176-177) op als een repliek op

---

²⁴⁵ Een recent totaaloverzicht van de verwijten tegen christenen gedurende de eerste eeuwen leverde Xavier Levieils, *Contra christianos. La critique sociale et religieuse du christianisme des origines au concile de Nicée (45-325)*, Berlijn/New York 2007. Voor een recensie, zie A. Goudriaan in *Vigiliae Christianae* 63 (2009), te verschijnen. Over de argumentatie van de vroegchristelijke apologeten publiceerde Michael Fiedrowicz onder meer: *Apologie im frühen Christentum. Die Kontroverse um den christlichen Wahrheitsanspruch in den ersten Jahrhunderten*, 3de druk, Paderborn 2000.

achtereenvolgens drie verwijten: atheïsme, kannibalisme en incestueuze praktijken.²⁴⁶ Door zo'n aanpak te kiezen, geeft Athenagoras aan dat hij de kritiek ernstig neemt. Justinus Martyr (overleden omstreeks 165)²⁴⁷, de belangrijkste christelijke apologete uit de tweede eeuw, vindt dat christenen ervoor moeten zorgen hun 'leven en leerstellingen' aan buitenstaanders duidelijk te maken. Anders dragen zij immers zelf verantwoordelijkheid voor de blindheid van de opposanten. De niet-christelijke keizers tot wie hij zich richt moeten op hun beurt, 'zoals de rede vereist', goed luisteren naar wat christenen te zeggen hebben en zich daarover een rechtvaardig oordeel vormen.²⁴⁸ Zwijgen is dus volgens Justinus voor christenen geen optie. Zij moesten zich verweren en kunnen daarbij een beroep doen op de redelijkheid en billijkheid van niet-christenen.

Het is een misverstand om te denken dat de vroegchristelijke verdediging van het geloof alleen maar verdedigend van aard is. De verdediging is inderdaad een belangrijk bestanddeel van de apologetische inspanning. De beschuldigingen die christenen in hun omgeving tegenkomen, moeten weerlegd worden. Maar daarbij blijft het niet. De apologeten leveren ook kritiek op hun critici. Zij gaan in de aanval, waarschuwen voor het oordeel van God en roepen op tot bekering. Deze twee kanten, het verweer enerzijds en de tegenaanval anderzijds, zijn weliswaar niet helemaal van elkaar los te maken. Maar het is toch wel mogelijk om vanuit die twee gezichtspunten een begin van een antwoord te geven op de vraag welke

---

²⁴⁶ Datering van Bernard Pouderon, *Les apologistes grecs du IIe siècle*, Parijs 2005, p. 203-226, hier p. 206. Athenagoras wordt in het vervolg geciteerd aan de hand van Joseph Hugh Crehan, *Athenagoras, Embassy for the Christians. The Resurrection of the Dead*, New York 1955; Bernard Pouderon, *Athénagore, Supplique au sujet de chrétiens, et Sur la résurrection des morts. Introduction, texte et traduction*, Parijs 1992.

²⁴⁷ In dit hoofdstuk zijn jaartallen in de regel ontleend aan Everett Ferguson (ed.), *Encyclopedia of Early Christianity*, New York/Londen 1999.

²⁴⁸ Justinus Martyr, *Eerste apologie*, I, 3. Justinus wordt hier geciteerd aan de hand van Leslie William Barnard, *St. Justin Martyr, The First and Second Apologies. Translated with Introduction and Notes*, New York 1997; cf. Charles Munier, *Justin, Apologie pour les chrétiens. Introduction, texte critique, traduction et notes*, Parijs 2006.

argumenten en strategieën christenen gebruiken in hun reactie op heidense kritiek.

3. Het verweer tegen aantijgingen

In feite is het niet eenvoudig om bij de vroegchristelijke apologeten een verweer te vinden dat puur defensief is. De verdediging krijgt al snel ook de trekken van een aanval. Al aan het begin van hun verdedigingsschriften maken apologeten als Justinus en Athenagoras er bezwaar tegen dat het loutere feit dat zij 'christenen' genoemd worden al geldt als een voldoende grond voor hun veroordeling. De historische achtergrond daarvan is te zien in de correspondentie van de gouverneur Plinius (ca. 61-ca.113) met keizer Trajanus (53-117) over de vraag hoe om te gaan met christenen. Uit die briefwisseling komt naar voren dat de loutere identiteit van iemand als 'christen' juridisch al volstaat voor een veroordeling.²⁴⁹ Justinus vindt dat volstrekt ontoereikend. In de apologie die hij opdraagt aan de keizer Antoninus Pius (86-161) en twee van zijn zonen (door adoptie), schrijft hij dat een loutere naam alleen geen gerechtelijke veroordeling rechtvaardigt. Om te beslissen of iemand een veroordeling verdient, is een degelijk onderzoek van iemands daden nodig.²⁵⁰ Athenagoras betoogt hetzelfde: het gedrag is beslissend voor de vraag of iemand een gerechtelijke veroordeling verdient, niet alleen maar een naam. En echte christenen doen geen kwaad.²⁵¹ Deze verdedigingslijn doet een beroep op het rechtvaardigheidsbesef van de keizers. In dit beroep ligt ook kritiek opgesloten: wie alleen maar op een naam afgaat, zonder een serieus onderzoek naar iemands daden in te stellen, is niet rechtvaardig bezig. Justinus laat het niet bij indirecte kritiek. Hij schrijft met zoveel woorden dat verkeerde hartstocht en demonische invloeden zijn geadresseerden ertoe brengen christenen zonder vorm van pro-

---

²⁴⁹ Zie bijvoorbeeld Stephen Benko, 'Pagan Criticism of Christianity During the First Two Centuries A.D.', in Hildegard Temporini en Wolfgang Haase (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 23.2, Berlijn 1980, p. 1055-1118, hier p. 1068-1072 en 1075; daar ook vermelding van vroegchristelijke reacties.

²⁵⁰ Justinus Martyr, *Eerste Apologie*, I, 4, 7.

²⁵¹ Athenagoras, *Smeekschrift*, 1-2.

ces te veroordelen.²⁵² Justinus' leerling Tatianus (tweede eeuw) schrijft in zijn *Rede aan de Grieken*: een rover wordt niet louter op basis van zijn naam of reputatie veroordeeld, maar pas nadat aan waarheidsvinding is gedaan; is het dan niet 'onredelijk' dat wij, christenen, zonder meer veroordeeld worden?²⁵³

Een verwijt dat geregeld aan het adres van christenen gericht wordt, is dat van 'atheïsme'. In de Romeinse context geldt het atheïsme als een ondermijning van de cultus die de sociale samenhang en welvaart van het rijk garandeert.²⁵⁴ Justinus geeft een tweeledig antwoord op het verwijt. Hij geeft toe dat christenen inderdaad 'atheïsten' zijn voorzover zij de 'zogenaamde' goden van het Romeinse rijk niet vereren. Maar hij ontkent dat christenen atheïsten zijn met betrekking tot God de Vader, Zijn Zoon, de engelen, en de 'profetische Geest'.²⁵⁵ Atheïsme is de eerste beschuldiging die Athenagoras in zijn *Smeekschrift* uitvoerig adresseert. Deze Atheense filosoof vertelt dat 'onze beschuldigers ons atheïsme verwijten, omdat wij niet dezelfde goden erkennen als zij, maar zij zijn het onderling niet over de goden eens.' Hij vraagt daarom: 'Wanneer er zoveel meningsverschil is over hun goden, waarom beschuldigen zij er ons van niet mee te doen?'²⁵⁶ Dit is een nogal aanvallende manier van verdedigen. Er wordt een probleem bij de aanklagers aangewezen, dat de urgentie van hun verwijt aan het christelijke adres zou moeten wegnemen. Dit is niet de enige argumentatieve strategie die bij Athenagoras te signaleren is. Anders dan Justinus geeft hij niet ronduit toe dat christenen atheïsten zijn in de zin dat zij de heidense goden niet vereren. Hij ontkent categorisch dat christenen atheïsten zijn en reageert met diverse argumenten op

---

²⁵² Justinus Martyr, *Eerste Apologie*, I, 5.

²⁵³ Tatianus, *Rede tot de Grieken*, 27, hier geciteerd op basis van de vertaling van J.E. Ryland in *Ante-Nicene Fathers*, II, 1885 repr. Peabody 2004, p. 76. Over Tatianus, zie Pouderon, *Apologistes grecs*, hoofdstuk 8.

²⁵⁴ Zie o.a. Leveils, *Contra christianos*, hoofdstuk 3.

²⁵⁵ Justinus, *Eerste Apologie*, I, 6. De merkwaardige vermelding van de engelen in deze opsomming heeft uiteraard de aandacht van commentatoren getrokken, zie bijvoorbeeld de aantekeningen bij de vertaling van Barnard.

²⁵⁶ Athenagoras, *Smeekschrift*, 14.

verschillende aspecten van het verwijt. Twee van deze argumenten verdienen hier aandacht.

1. Athenagoras ontkent dat christenen atheïsten zijn, omdat zij wel degelijk God erkennen, namelijk de enige God, Die fundamenteel verschilt van de materie en Die de wereld heeft voortgebracht. Het is wel duidelijk dat wie deze ene, onzichtbare, onvergankelijke God erkent, geen atheïst is. Het zou onredelijk zijn het tegendeel te beweren.²⁵⁷ Deze argumentatie van Athenagoras maakt in de eerste plaats duidelijk dat christenen geen godloochenaars zijn: zij vereren de ene ware God. Bovendien ligt in het argument meteen ook kritiek opgesloten op het antieke veelgodendom. Het vereren van vele goden is immers geen juiste godsverering indien er slechts één God bestaat Die alles heeft geschapen.

2. Een andere benadering van Athenagoras is gelegen in het beroep op de autoriteiten van de tegenpartij. Er zijn namelijk Griekse dichters en wijsgeren geweest, die nooit van atheïsme beschuldigd worden, hoewel zij een tamelijk geestelijke Godsopvatting hebben (zoals Euripides, die sprak over 'Zeus, als er een Zeus in de hemel is') of in feite erkennen dat er maar één God bestaat (zoals, onder anderen, Plato, Aristoteles, de Stoïcijnen).²⁵⁸ Ongeacht de vraag of de laatstgenoemde claim terecht is, is de strategie duidelijk. Als gezaghebbende cultuurdragers een soortgelijke opvatting hebben als de christenen, lijkt het er sterk op dat de vijanden van het christendom ongeloofwaardig bezig zijn en met twee maten meten. Athenagoras' argumentatie dringt zijn opponenten in het defensief. Een veelgehoord verwijt uit de eerste eeuwen van de christelijke kerkgeschiedenis is dat christenen zich aan immoraliteiten, zoals incest en kannibalisme, schuldig maken. Allerlei factoren kunnen de achtergrond vormen van deze beschuldigingen,²⁵⁹ maar het ligt voor de hand te vermoeden dat misverstanden over het Heilig Avondmaal en over het godsdienstige samenzijn van vrouwen, mannen en kin-

---

²⁵⁷ Athenagoras, *Smeekschrift*, vooral 4 en 10.

²⁵⁸ Athenagoras, *Smeekschrift*, 5-7.

²⁵⁹ Zie Levieils, *Contra christianos*, p. 291-310; W. Speyer, 'Zu den Vorwürfen der Heiden gegen die Christen', *Jahrbuch für Antike und Christentum* 6 (1963), p. 129-135.

deren alsook het houden van gemeenschappelijke maaltijden een rol spelen.²⁶⁰ Het is ook waarschijnlijk dat de beschrijving die Justinus aan het einde van zijn *Eerste Apologie* geeft van de christelijke eredienst, op te vatten is als een poging om soortgelijke misverstanden te weerleggen door middel van informatievoorziening. Ook dat is een apologetische strategie.²⁶¹ Athenagoras formuleert ook hier weer verschillende reacties. In feite geeft hij in verschillende vormen een waarschijnlijkheidsredenering die gebaseerd is op de consistentie van het christendom. Christenen geloven dat God alles ziet en zij gaan er niet van uit dat het leven met de dood voorbij is, maar integendeel verwachten zij het oordeel van God na de dood. Hoe waarschijnlijk is het dat zij die dit geloof hebben zich overgeven aan de zonde?²⁶² Athenagoras doet zo een beroep op consistentie: gelet op de leer van christenen is het onwaarschijnlijk dat zij een immoreel leven goedkeuren. Een beroep op consistentie doet hij ook nog in enkele andere argumenten, die bovendien inhouden dat wie een geringere zonde afwijst, een grotere zonde wel helemaal moet afwijzen. Christenen mogen niet met begeerte naar elkaar kijken. Hoeveel minder waarschijnlijk is het dan dat dezelfde christelijke ethiek wel promiscuïteit zal goedkeuren! Christenen beschouwen alleen al het kijken naar moordpartijen bijna als een moord. Hoeveel te minder is dan waarschijnlijk dat hun ethiek moord goedkeurt!²⁶³ Een kritische lezer van Athenagoras zou zich kunnen afvragen of de kracht van zijn argument staat of valt met de vraag of er inderdaad in de levens van christenen een volledige harmonie tussen leer en leven bestond. Toch is dat niet helemaal het geval, ook al is die overeenstemming van leer en leven belangrijk. Athenagoras verdedigt zich tegen een aanklacht die is gericht tegen christenen als zodanig. Daarom kan voor hem de leer en de ethiek van het christendom als zodanig een relevant tegenargument zijn, zelfs indien de feitelijke levenswandel van individuele christenen daarmee niet (altijd) in overeenstemming zou zijn. Een christen

---

²⁶⁰ Leveils, *Contra christianos*, p. 298-304.

²⁶¹ Justinus, *Eerste Apologie*, 61-67.

²⁶² Athenagoras, *Smeekschift*, 31.

²⁶³ Athenagoras, *Smeekschift*, resp. 32 en 35.

die een moord pleegt, verdient veroordeling, maar een christelijke ethiek die moord strikt afwijst niet.

Verwijten van politieke aard worden christenen ook gemaakt.²⁶⁴ Justinus schrijft dat de critici denken dat christenen een 'menselijk' koninkrijk nastreven. Hij geeft daarop twee antwoorden. Hij ontkent het streven naar een aards rijk door te zeggen dat christenen het rijk van God zoeken. En hij betoogt ook dat de praktijk van de christenen die de marteldood in de ogen zien, logenstrafte dat zij aardse ambities koesteren. Wie een aards rijk nastreeft, aldus Justinus, zou veiligheidshalve, om het er levend af te brengen, 'Nee' zeggen op de vraag 'Bent u een christen?'. Maar Christenen belijden hun christenzijn, en geven daarmee aan dat hun hoop niet op dit aardse leven is gevestigd.²⁶⁵ Het feit dat christenen bereid zijn tot het martelaarschap levert dus volgens Justinus het bewijs dat christenen niet met de keizer willen concurreren om politieke macht. Op de vraag waarom christenen niet aan keizerverering doen, antwoordt de tweede-eeuwse apologeet Theophilus van Antiochië dat alleen God verering verdient, terwijl de keizer aanspraak mag maken op respect, gehoorzaamheid en voorbede.²⁶⁶ Vermoedelijk moeten ook de verzekeringen van apologeten dat christenen goede burgers zijn gezien worden in het licht van mogelijke twijfels of laster die daarover bij hun tijdgenoten de ronde doen. Justinus schrijft dat christenen vooraan staan als het erom gaat belasting te betalen, dat zij God aanbidden en voor de keizer voorbede doen.²⁶⁷ Volgens Athenagoras munten christenen uit in godsvrucht en in rechtvaardigheid ten opzichte van 'uw [keizerlijke] rijk'.²⁶⁸

---

²⁶⁴ Leveils, *Contra christianos*, p. 464-501.

²⁶⁵ Justinus Martyr, *Eerste Apologie*, 11.

²⁶⁶ Theophilus van Antiochië, *Aan Autolycus*, I, 11; hier geciteerd aan de hand van de vertaling door M. Dods in *Ante-Nicene Fathers*, II, 1885 repr. Peabody 2004, p. 92.

²⁶⁷ Justinus Martyr, *Eerste Apologie*, 17.

²⁶⁸ Athenagoras, *Smeekschrift*, 1.

4. Aanval en wervende argumentatie

Vroegchristelijke apologeten beperken er zich niet toe, de aanklachten van anderen te weerleggen. Zij hebben zelf ook forse kritiek te leveren op de hun omringende cultuur en zij stellen onbeschoord de superioriteit van het christendom in het licht.

Aristides, de schrijver van een verdedigingsschrift uit circa 125, is een goed voorbeeld van deze vorm van apologetiek. Hij levert uitvoerig kritiek op barbaren, Grieken en Joden, om daarna de verdiensten van het christelijke geloof uiteen te zetten. De barbaren hebben niet ingezien dat de zwakheden die zij in hun goden erkennen, deze goden meteen diskwalificeren als beschermers van mensen. De filosofen vereren vergankelijke elementen (aarde, water, vuur, lucht), en zien dus niet in dat iets wat vergankelijk is, geen godheid kan zijn. Aristides schildert uitvoerig de immoraliteit van de Griekse godenwereld. Dezelfde ethische maatstaf die de Griekse mythologie veroordeelt, wordt bij Aristides de belangrijkste invalshoek om de aantrekkelijkheid van het christendom te beschrijven. Christenen geloven in de ene God en Schepper en zij leven volgens Zijn wetten. Aristides levert een schildering van het christelijke gedrag die stellig bedoeld is als een klinkende aanbeveling.²⁶⁹

Apologeten vallen het polytheïsme en de moraal van de goden aan, en stellen daar het christelijke monotheïsme en zijn moraal als superieur tegenover. Ook worden de inconsistenties van de filosofen soms geaccentueerd. Theophilus van Antiochië doet dat in zijn derde boek aan Autolycus. De filosofen spreken elkaar grondig tegen over God en Zijn voorzienigheid.²⁷⁰ Theophilus stelt er de harmonie van de profeten tegenover.²⁷¹ De overigens onbekende schrijver Hermias schrijft zelfs een *Satire over de heidense filosofen*, waarin hij een satirische waslijst aanlevert van filosofenmeningen over de menselijke ziel en over het universum. De bedoeling is onmis-

---

²⁶⁹ Bernard Pouderon/Marie-Joseph Pierre/Bernard Outtier/Marina Guiorgadzé (ed.), *Aristide, Apologie. Introduction, textes critiques, traductions et commentaire*, Parijs 2003.

²⁷⁰ Theophilus van Antiochië, *Aan Autolycus*, III, 3-8. Zie ook Athenagoras, *Smeek-schrift*, 7.

²⁷¹ Theophilus van Antiochië, *Aan Autolycus*, III, 17.

kenbaar om de filosofen te diskwalificeren: zij zijn er duidelijk niet uitgekomen. Hun onderlinge verdeeldheid is voor Hermias een illustratie van Paulus' uitspraak dat de wijsheid van deze wereld in Gods ogen dwaasheid is.²⁷² Aandacht vestigen op de inconsistenties van de tegenpartij is een aanvallende werkwijze.

Apologeten gebruiken redelijke argumenten om hun zaak te bepleiten en om de godsdienst en de ethiek van de heidense cultuur onder kritiek te stellen. Dit betekent echter niet dat zij in hun geschriften, ook al waren deze aan een breder publiek geadresseerd, afzien van het citeren uit de Bijbel. De Bijbel is integendeel een belangrijk thema in hun geschriften. Justinus heeft een grote achting voor de profeten en hij veronderstelt dat ook zijn lezers het een bijzonder sterk argument zullen vinden dat de voorzeggingen van de profeten eeuwen later in vervulling zijn gegaan.²⁷³ Bij Justinus zijn Mozes en de profeten ook daarom zo belangrijk omdat hij, met vele anderen, ervan uitgaat dat het Griekse denken, Plato vooral, afhankelijk van en schatplichtig zijn aan Mozes en de profeten. Ook op deze manier is de Bijbel een argument in een betoog dat het christelijke geloof als superieur aantoonst.²⁷⁴ Athenagoras maakt bovendien een onderscheid tussen menselijke inzichten enerzijds en Goddelijke inspiratie anderzijds. Christenen hebben niet alleen mensenopvattingen aan hun kant staan, maar ook de profeten.²⁷⁵

Zien de eerste christenen ook ironie of spot als een geschikt aanvalswapen? Elias Voulgarakis, die onderzoek deed naar het gebruik van spot in de vroegchristelijke polemieken, stelt vast dat christelijke theologen ironie en spot wel bruikbaar vinden, maar met mate en binnen bepaalde grenzen: voor grove belediging bestaat geen

---

²⁷² Hanson, R.P.C./D. Joussot (ed.), *Hermias, Satire des philosophes païens. Introduction, texte critique, notes, appendices et index*, Parijs 1993.

²⁷³ Justinus Martyr, *Eerste Apologie*, 30.

²⁷⁴ Justinus Martyr, *Eerste Apologie*, 44, 54, 59-60. Over het argument, zie Fiedrowicz, *Apologie im frühen Christentum*, p. 215-217 met referenties; over kritische kanttekeningen bij dit argument, p. 218-219.

²⁷⁵ Athenagoras, *Smeekschrift*, 7 en 9.

ruimte.²⁷⁶ Christenen spreken ironisch over de heidense mythologie, de taakverdelingen onder de goden (Tertullianus vraagt zich bijvoorbeeld af waarom er geen godheid voor de kinderverschoning is), de godenbeelden en hun levenloosheid (schaaldieren *leven* tenminste nog, schrijft Clemens van Alexandrië), het raadplegen van vogels (die hebben blijkbaar, schrijft Origenes, meer godskennis dan de mensen, zodat mensen eigenlijk ‘bij de vogels op school’ moeten gaan). Ook de christelijke kritiek op de filosofen kon, zoals uit het hierboven genoemde werk van Hermias duidelijk blijkt, satirische trekken hebben.²⁷⁷ Reeds in de periode vóór keizer Constan-tijn (ca. 285-337) wordt het wapen van de spot door christenen dus niet principieel afgewezen.

5. Apologetiek in de Vroege Kerk en nu

Welke elementen uit de praktijk van de vroegchristelijke geloofsverdediging geven vandaag de dag nog te denken? De 21ste eeuw is een heel andere tijd dan de tweede eeuw. Niettemin lijken ten minste de volgende vier kenmerken van het werk van vroege apologeten ook in de huidige tijd, *mutatis mutandis*, bruikbaar.

1. De apologeten proberen een redelijke verdediging van het christendom te leveren. Maar zij beroepen zich tevens, ook in geschriften die aan keizers geadresseerd zijn, op de *Bijbel*. Voor een deel maakt ook dat Schriftberoep deel uit van een argumentatie op basis van redelijkheid, maar tegelijk is de overtuiging te vinden dat we hier te maken hebben met een door Gods Geest geïnspireerd getuigenis dat mensenwoorden te boven gaat (Athenagoras). Een christelijke politiek die in deze lijn voort wil gaan, zal zich voor Bijbelcitataten niet schamen.

2. De apologeten van de Vroege Kerk beperken zich niet tot een *weerlegging* van de aanklachten tegen het christelijke geloof. Zij gaan ook in de *aanval*. Zij gebruiken daarbij uiteenlopende argu-

---

²⁷⁶ Elias Voulgarakis, ‘Das spöttische Duell zwischen Christen und Heiden während der ersten drei Jahrhunderte’, *Theologia. Epistemonikon periodikon* 43 (1972), p. 243-270 en p. 610-630, hier p. 245-248.

²⁷⁷ Voulgarakis, ‘Das spöttische Duell’, p. 610-630, met verwijzing naar Tertullianus, *Ad nationes*, 2, 11; Clemens van Alexandrië, *Protreptikos*, 51, 2-6; Origenes, *Contra Celsum*, 4, 89.

mentatieve middelen, waaronder het accentueren van inconsistenties in opvattingen van niet-christenen. Deze tweeledige strategie lijkt ook voor het politieke debat van groot belang: een louter defensieve werkwijze zal minder wervend zijn dan een optreden dat ook de zwakten van de andere partij voor het voetlicht brengt. Politici die daarbij ook gebruik maken van ironie en fijnzinnige spot kunnen voor die werkwijze in de eerste eeuwen van onze jaartelling hun christelijke voorgangers aanwijzen.

3. Sommige apologeten zoeken op diverse punten *common ground* met de heidense cultuur, door opvattingen van Griekse denkers naar voren te halen die overeen lijken te komen met wat christenen belijden. De helden van de tegenpartij zijn soms ook de supporters van christelijke inzichten. Ook in hedendaagse debatten kan deze argumentatielijn soms worden gevolgd. Als in een hedendaags politiek debat een beroep wordt gedaan op de traditie van de Verlichting kan het bijvoorbeeld zinvol zijn erop te attenderen dat dezelfde Immanuël Kant die een beroemde definitie van de Verlichting geeft²⁷⁸ en die de traditionele godsbewijzen kritiseert, ook degene is die in zijn *Kritik der reinen Vernunft* betoogt dat 'het speculatieve interesse van de rede het noodzakelijk maakt alle ordening in de wereld zo te beschouwen alsof zij uit de intentie van een allerhoogste Rede ontsproten is'.²⁷⁹ Kant erkent dat voor een goed intern functioneren van de menselijke rede de idee van 'een enige wijze en alvermogende Wereldveroorzaker' (*einen einigen weisen und allgewaltigen Welturheber*) onmisbaar is.²⁸⁰ Door op zulke opvattingen te attenderen kunnen christenen hun atheïstische gesprekspartners nopen tot de erkenning dat bij sommige iconen van de Verlichting

---

²⁷⁸ I. Kant, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, in: W. Weischedel (ed.), *Immanuel Kant, Werke in zehn Bänden*, 9, Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik, erster Teil, Darmstadt 1983, p. 53: 'Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbst verschuldeten Unmündigkeit.'

²⁷⁹ Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, in: W. Weischedel (ed.), *Immanuel Kant, Werke in zehn Bänden*, 4, Darmstadt 1983, p. 594 (B 714).

²⁸⁰ Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, ed. Weischedel, p. 601 (B 725).

meer steun voor christelijk gedachtegoed te vinden is dan op het eerste gezicht waarschijnlijk lijkt.²⁸¹

4. Apologeten hebben groot vertrouwen in de *superioriteit* van het christelijke geloof ten opzichte van de diverse opvattingen over God en de ethiek in de hun omringende cultuur. Een weifelende omgang met de eigen boodschap komt de wervingskracht niet ten goede. De Vroege Kerk laat indrukwekkende voorbeelden van overtuiging en geloofsmoed zien waaraan christenen in later tijden zich kunnen spiegelen.

Dr. A. Goudriaan

---

²⁸¹ Iemand die bij dit aspect van Kants denken de vinger legde, is Wolfhart Panzenberg, *Systematische Theologie*, I, Göttingen 1988, p. 102-103.

11. Slotbeschouwing

1. Aandachtspunten

In de vorige hoofdstukken is met betrekking tot diverse thema's besproken in hoeverre christenen in de 21^e eeuw kunnen leren van christenen ten tijde van de Vroege Kerk. In deze slotbeschouwing willen we nog een aantal afsluitende opmerkingen maken.

Een belangrijk aandachtspunt is dat de situatie van de eerste christenen totaal anders is dan de onze. De eerste christenen vormden een minderheid die later is uitgegroeid tot een meerderheid. Voor de christenen in de 21^e eeuw geldt het omgekeerde. Zij vormen nu een minderheid, terwijl ze in de vorige eeuw een meerderheid waren. De houding van de eerste christenen en de manier waarop zij in de samenleving stonden, heeft zoals uit deze studie blijkt een belangrijke bijdrage geleverd aan de groei van het christendom. Het is niet vanzelfsprekend dat wanneer christenen in de 21^e eeuw lessen trekken uit de houding van de eerste christenen dit leidt tot een herleving van het christendom. Voor de heidenen in het Romeinse rijk is het christendom iets nieuws. Het gedrag van de eerste christenen en de wijze waarop zij in het leven stonden, wekte naar verloop van tijd steeds meer de belangstelling bij de heidenen op. We leven nu in een cultuur waarin velen bewust afstand hebben genomen van het christelijk geloof. In plaats van nieuwsgierigheid is er eerder sprake van vijandschap tegenover het christelijk gedachtegoed. Dat neemt echter niet weg dat we uit de wijze waarop de eerste christenen leefden, lessen kunnen trekken voor onze tijd. Net als toen, hebben christenen te maken met de nodige miskenning en discriminatie. De eerste christenen verdroegen het onrecht en bestreden het kwaad.²⁸²

Een ander belangrijk punt is dat de geschiedenis na de eerste drie eeuwen niet is opgehouden. Ook na die tijd heeft het licht van Gods Woord helder in de samenleving geschinen. In de christelijke politiek na keizer Constantijn zijn positief christelijke waarden aan te treffen, die erkenning verdienen. Na een periode van toenemen-

---

²⁸² J. van der Graaf, *Een land van minderheden. Tolerantie: vraagstuk en waagstuk*, Heerenveen, 2008, p. 20.

de verduistering van het Evangelie in de Middeleeuwen is er een Reformatie gekomen. Daarna een Nadere Reformatie. Wanneer we lessen trekken uit de Vroege Kerk moeten we niet vergeten dat de houding van de eerste christenen op zich niet normatief is. Dat is alleen Gods Woord. Ook in de tijd van de Reformatie en de Nadere Reformatie heeft men geprobeerd vanuit Gods Woord lessen voor het leven van alle dag te trekken. De houding van de eerste christenen moeten we daarom in de eerste plaats toetsen aan de Bijbel. Vervolgens dienen we er rekening mee houden dat in andere tijden en omstandigheden een andere houding dan die van de eerste christenen gewenst kan zijn. Christenen kunnen niet alleen leren van de eerste christenen, maar ook van de christenen die leefden in de Middeleeuwen, ten tijde van de Reformatie en Nadere Reformatie. Deze lessen blijven in deze nota buiten beschouwing, omdat we ons alleen concentreren op de eerste drie eeuwen. We moeten ons echter wel realiseren dat er meer is dan alleen de tijd van de Vroege Kerk.

Wanneer we lessen trekken uit de houding van de eerste christenen kunnen we ook niet om de tijdsomstandigheden heen waarin zij leefden. De tijdsomstandigheden kunnen een belangrijke verklaring vormen voor de wijze waarop zij in het leven stonden. In de eerste drie eeuwen waren christenen bijvoorbeeld niet actief in de politiek. Hiervoor zijn diverse verklaringen te noemen. In de eerste plaats was het christendom een illegale godsdienst. Christenen hadden eenvoudigweg niet of nauwelijks de mogelijkheid om bestuurlijke verantwoordelijkheid te dragen. Een tweede verklaring is dat politieke functies nauw verbonden waren aan de afgodendienst. Wie het publieke domein bestuurlijk wilde dienen werd onvermijdelijk geconfronteerd met keizerverering en andere heidense praktijken. Voor veel christenen was het om die reden onmogelijk politieke ambten te bekleden. Ten derde was het aantal christenen dat behoorde tot de sociale bovenlaag vooral in de beginperiode klein. Pas later nam dit aantal toe. Andere motieven voor christelijke afzijdigheid van openbaar bestuur en politiek kunnen zijn geweest de verwachting van Christus' wederkomst en het streven om in het aardse leven vooral aan de kerk prioriteit te geven. Het laatstgenoemde streven lijkt althans tot uiting te komen in een opmerking

van Origenes, die A. van de Beek onlangs citeerde in een artikel over kerk en politiek.²⁸³ Origenes betoogt hier dat christenen in plaats van politieke ambten te bekleden zich liever richten op meer goddelijke zaken - op de kerk en op de zaligheid van mensen.²⁸⁴ Gezien deze diverse factoren is het raadzaam om niet te snel de conclusie te trekken dat christenen principieel geen oog hadden voor de publieke zaak. Bij het trekken van lessen, zullen we er voortdurend rekening mee moeten houden dat de maatschappelijke en politieke omstandigheden sterk verschillen met onze tijd.

2. Lessen voor christen-politici

Uit de houding van de eerste christenen kunnen lessen worden getrokken voor christen-bestuurders. In de voorgaande thematische hoofdstukken zijn al diverse lessen getrokken. Nu nog enkele slotopmerkingen. Deelname aan overheidsambten was voor christenen in de tijd van de Vroege Kerk zoals gezegd vrijwel onmogelijk omdat hieraan het offeren aan de keizer of de goden verbonden was. Omgekeerd kan hieruit de conclusie worden getrokken dat christenen in de 21^e eeuw politiek actief kunnen zijn, totdat van hen wordt verwacht persoonlijk deel te nemen aan zondige praktijken. Een christen-politicus moet de vrijheid hebben te weigeren een naakt-tentoonstelling te openen of een voetbalwedstrijd op zondag bij te wonen.

Christen-politici kunnen in het bijzonder ook leren van de wijze waarop christelijke apologeten het debat met andersdenkenden voerden. De christelijke apologeten probeerden inconsistenties in de opvattingen van niet-christenen bloot te leggen. Zij kozen de aanval waarbij zij de zwakten van de tegenpartij aanwezen. Zij gebruikten niet alleen bijbelse argumenten, maar ook argumenten die voor de tegenstanders redelijker overkwamen. Zij schroomden niet

---

²⁸³ Origenes, *Contra Celsum*, 8, 75; geciteerd door A. van de Beek, 'Church and Politics – A Reformed Approach', *Ned. Geref. Theologische Tydskrif* 49 (2008), p. 317-325.

²⁸⁴ Henry Chadwick, *Origen, Contra Celsum. Translated, with an Introduction and Notes*, Cambridge 2003, p. 510.

om zich bij de verdediging van christelijke standpunten te beroepen op heidense denkers.

In de 21^e eeuw zijn er nog steeds mensen die vinden dat religieuze instellingen geen subsidie mogen ontvangen. Christenpolitici kunnen hier tegen in brengen dat veel christelijke organisaties een belangrijke bijdrage leveren aan de sociale cohesie in de samenleving. Er zijn veel christelijke instellingen die erop gericht zijn te voorzien in de noden van de naaste. Wanneer de overheid dergelijke instellingen steunt, komt dat de samenleving ten goede.

De SGP heeft in de vorige eeuw principieel gekozen om aan het politieke bestel deel te nemen. De partij was zich ervan bewust dat veel wetgeving niet in overeenstemming is met de Bijbel. Desondanks zag men door deelname mogelijkheden om bijbels genormeerde politiek te bedrijven. De SGP heeft er niet voor gekozen pas mee te doen aan het politieke bestel wanneer er een Staat met de Bijbel is gerealiseerd. De partij heeft zichzelf voortdurend de vraag te stellen of het door haar deelname aan de politiek nog steeds mogelijk is een bijbels geluid te laten horen. Zolang die mogelijkheid er nog is en christen-politici niet persoonlijk worden gedwongen te handelen in strijd met Gods Woord is voortzetting van deelname aan de politiek een verantwoorde keus.

3. Lessen voor de kerk

De situatie van de kerk in onze tijd is nauwelijks te vergelijken met die van de eerste drie eeuwen. In die tijd werden de grenzen tussen de christelijke kerk en wat niet van de kerk is scherp getrokken. De kerk stond voortdurend voor de uitdaging de christelijke leer te verdedigen tegenover ketters, zoals Marcion, de gnostiek en het montanisme. Wie afweek van de leer werd niet als christen gezien. De huidige praktijk is dat het christendom sterk verdeeld is. Dat bleek onder andere toen tijdens een hoorzitting over de euthanasiewetgeving namens de christenen het woord werd gevoerd door een christelijke theoloog die geen principiële bezwaren had tegen euthanasie. Ook tijdens het debat in de Tweede Kamer over het 'homohuwelijk' werd door de voorstanders aan de tegenstanders van dit huwelijk gevraagd namens welke christenen ze spreken, omdat er ook veel christenen zijn die geen bezwaren maken tegen het

'homohuwelijk'. De verdeeldheid van de kerk in de 21e eeuw maakt het erg moeilijk om richting de overheid met één mond te spreken. Hoe verdeeld de kerk ook is, het blijft haar roeping om de boodschap van Gods Woord in politiek en maatschappij naar voren te brengen. Ook de omvang van de kerk kan niets aan deze opdracht in mindering brengen. De kerk heeft het profetische Woord dat zeer vast is (2 Petr. 1:19). De kerk heeft de bijbelse opdracht dit Woord te laten klinken tot mensen in de kerk, maar ook daarbuiten en ook tot overheden. Paulus sprak niet alleen tot christenen, maar ook tot 'heidenen' op de Aereopagus en tot overheidspersonen als Felix, Festus en Agrippa.

Ook wat betreft de armenzorg en de verzorging van behoeftigen kan de kerk in de 21^e eeuw veel leren van de eerste christenen. Zij zorgden niet alleen voor de leden van hun gemeenschap, maar hadden oog voor de noden van alle mensen. Zij brachten in praktijk: 'laat ons goeddoen aan allen, maar meest aan de huisgenoten des geloofs' (Gal. 6:10). De Vroege Kerk had de armenzorg goed georganiseerd en in tijden van ramp en tegenspoed organiseerde ze de hulpverlening. De stadsbesturen waren de kerk daarvoor zeer erkentelijk. In de 21^e eeuw heeft de kerk ook mogelijkheden om oog te hebben voor de noden van mensen buiten de eigen kerkelijke gemeenschap. De Wet Maatschappelijke Ondersteuning heeft ertoe geleid dat gemeentelijke overheden contact hebben gezocht met kerken om te bezien wat kerken kunnen doen. Maar de wet is ook een goede mogelijkheid voor kerken om zelf het initiatief te nemen en in gesprek te gaan met plaatselijke overheden.

4. Lessen voor christenen persoonlijk

Christenen in de 21^e eeuw kunnen ook lessen trekken uit de wijze waarop de christenen ten tijde van de Vroege Kerk in de samenleving stonden. De hieronder beschreven gedragslijnen kunnen ook voor christen-politici nuttige lessen bevatten voor hun functioneren in de politiek. Christenen in de eerste drie eeuwen na Christus waren ervan doordrongen dat het leven hier op aarde slechts tijdelijk is. We hoeven niet zo ver als velen destijds te gaan om al het aardse te verachten. Maar het is goed dat christenen zich voortdurend afvragen of ze hun hart niet te veel zetten op aardse zaken. Het

vreemdelingschap van de eerste christenen leidde er niet toe dat ze zich terugtrokken uit de samenleving. Zij woonden temidden van de heidenen, kwamen op markten, in winkels en dreven handel met hen.

Van de eerste christenen werd verwacht dat ze zich niet inlieten met zondig vermaak. Het toneel en het theater waren voor hen verboden terrein. Het kijken naar de zonde zagen zij ook als een overtreding van Gods geboden. Hier liggen ook lessen voor onze tijd. Christenen moeten de plaatsen mijden waar onzedelijkheid wordt vertoond, platvloersheid is te vinden of geweld is te zien. De eerste christenen waren op dit punt radicaal.

De eerste christenen hadden ook oog voor de nood in de maatschappij. Ze stonden bekend als mensen die spontaan hulp verleenden wanneer dat nodig was. Algemeen wordt aangenomen dat deze houding een belangrijke impuls heeft gegeven aan de uitbreiding van het christendom. Hun optreden dwong respect af.

Een belangrijke les uit de Vroege Kerk is om richting de samenleving open te zijn. Dit kan een remmende invloed hebben op karikatuurvorming. De bijeenkomsten van de eerste christenen hadden in de begintijd een besloten karakter. Tijdens deze bijeenkomsten gebeuren volgens critici verschrikkelijke dingen, zoals kannibalisme en incest. Doordat in later tijd de bijeenkomsten een meer openbaar karakter kregen, werd duidelijk dat deze aantijgingen vals waren. De standpunten van christenen roepen in een seculiere omgeving veel weerstand op. Ook nu wordt door seculiere mensen onjuiste informatie verspreid. Kerken worden verdacht gemaakt alsof hier net als in sommige moskeeën haatzaaiende preken worden gehouden. Een ander kwaad gerucht is dat in christelijke kringen vrouwen onderdrukt worden. Openheid kan ertoe bijdragen dat dergelijke kwade geruchten niet voor waar worden aangenomen.

Openheid naar de samenleving betekent wel dat christenen er rekening meer moeten houden dat bijbelse opvattingen of veel kritiek zullen stuiten. Christenen moeten echter bereid zijn verantwoording af te leggen waarom ze op grond van de Bijbel tot een bepaalde standpuntbepaling zijn gekomen. Van de wijze waarop ze het gesprek met andersdenkenden aangaan, kunnen ze leren van de eerste christenen. De apologeten ten tijde van de Vroege Kerk gingen in

de aanval. Zij leverden forse kritiek op de hun omringende cultuur en gingen uit van de superioriteit van het christelijk geloof. Zij waren er een meester in om de inconsistenties in de opvattingen van heidense filosofen voor het voetlicht te halen en daar de harmonie van de profeten in de Bijbel tegenover te stellen.

De vraag kan worden gesteld hoe herkenbaar christenen nog zijn. Volgens Van de Donk is niet de ontzuiling, maar de ontzieling het probleem.²⁸⁵ Lijden christenen nog aan de decadentie die zich om hen heen voltrekt? En lijden ze er ook aan dat de wereld in hen zelf te vinden is? Juist dit laatste zou wel eens het grootste probleem kunnen zijn. Wanneer christenen zich thuis voelen in de welvaart, consumptiedrift, het hedonisme en de recreatiecultuur van deze tijd dan zal er geen weerbaarheid zijn. Bij de eerste christenen was die weerbaarheid wel te vinden. Ze brachten het vreemdelingschap in hun leven tot uitdrukking. Ze getuigden ook vrijmoedig van hun geloof. Velen hebben dit met de dood moeten bekopen. Christenen in de 21^e eeuw kunnen van de lijdzaamheid van de eerste christenen leren. Bij de eerste christenen had deze lijdzaamheid twee dimensies: een lijden aan de ontwrichtingen in de samenleving, maar ook een innerlijk lijden aan de onvolkomenheid van hun eigen bestaan. Beoefening van het bijbelse vreemdelingschap plaatst christenen midden in de samenleving, zonder zich daarin thuis te voelen. Dan zullen de gevaren van de huidige cultuur onderkend worden en de weerbaarheid gevoed.²⁸⁶

---

²⁸⁵ W.B.H.J. van de Donk, *'Kerken in marge of het midden?'* (oecumenelezing 2007).

²⁸⁶ Van der Graaf, *Een land van minderheden*, p. 191-200.

Literatuur

1. Primaire bronnen

- Athenagoras, *Smeekschrift*.
- Augustinus, A., *Belijdenissen*.
- Augustinus, A., *De stad van God*, Baarn, 1992.
- Augustinus, A., *Sermo de dilectione dei et proximi*.
- Barnabas, 'Brief van Barnabas', in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 2*, Kampen 1992.
- Calvijn, J., *Institutie*.
- Chrysostomus, Johannes, *Homilie*.
- Cicero, *Pro Sestio*.
- Clemens, 'De tweede brief van Clemens', in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981.
- Clemens van Alexandrië, *Paedagogus*.
- Clemens van Alexandrië, *Protreptikos*.
- Benedictinessen van Bonheiden, *Clemens van Alexandrië*, Bonheiden z.j.
- Cyprianus, *De spectaculis*.
- 'Brief aan Diognetus', in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 2*, Kampen 1992.
- Eusebius, *Kerkgeschiedenis*.
- Felix, M. Minucius, *Octavianus*.
- 'Pastor van Hermas', in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 2*, Kampen 1992.
- Ignatius van Antiochië, 'De Brief van Ignatius aan de Romeinen', in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981.
- Ignatius van Antiochië, 'De brief van Ignatius aan de Ephesiërs', in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981.
- Martyr, Justinus, *Eerste Apologie*.
- Origenes, *Exhortatio ad martyrium*.
- Origenes, *Contra Celsum*.
- Pionius, 'Het martelaarschap van de heilige Pionius', in: *Martelaren van de oude Kerk*, Kampen 1988.
- Plinius de Jongere, *Brieven*.
- Pontius, *Vita Caecilii Cypriani*.
- Seneca, *De vita beata*.

- Seneca, *Epistula*.
- Tacitus, *Annalen*.
- Tacitus, *Dialogo over redenaars*.
- Tatianus, *Rede tot de Grieken*.
- Tertullianus, *Apologeticum*.
- Tertullianus, *De Spectaculis*.
- Tertullianus, *To Scapula*.
- Theophilus van Antiochië, *Aan Autolykus*.
- 'Het Onderwijs van de Twaalf Apostelen', in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981.

2. Secundaire bronnen

- Baars, A., *Spiritualiteit en ascese in de oude kerk* (niet gepubliceerd).
- Bakker, Henk, *'Ze hebben lief, maar worden vervolgd'. Radicaal christendom in de tweede eeuw en nu*, Zoetermeer 2005.
- Beek, A. van de, in: *Wereld en Zending* 2007, nr. 1.
- Beek, A. van de, 'Christenen en de maatschappij in de vroege kerk', in: *Zicht* 2005, nr. 1.
- Beek, A. van de, 'Elk vreemd land is hun vaderland en elk land is hun vreemd', in: Berg, J.T. van den (red.), *Religie in de samenleving. Een botsing van ideologieën*, Heerenveen, 2008.
- Beek, A. van de, 'Church and Politics – A Reformed Approach', in: *Ned. Geref. Theologische Tydskrif* 49 (2008).
- Benko, Stephen, 'Pagan Criticism of Christianity During the First Two Centuries A.D.', in: Hildegard Temporini en Wolfgang Haase (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 23.2, Berlin 1980.
- Berardino, Angelo Di (ed.), *Encyclopedia of the Early church*, Cambridge 1992.
- Bercot, David W., *A Dictionary of Early Christian Beliefs*, Peabody 2006.
- Berkhof, H., *De kerk en de keizer. Een studie over het ontstaan van de Byzantinistische en de theocratische staatsgedachte in de vierde eeuw*, Amsterdam 1946.
- Bette, J.C., G. van den Brink en A.W. Zwiep, *Studiebijbel Nieuwe Testament, deel 1. Inleiding en synopsis*, Veenendaal 2003.

- Bigelmair, Andreas, *Die Beteiligung der Christen am öffentlichen Leben in vorconstantinischer Zeit. Ein Beitrag zur ältesten Kirchengeschichte*, München 1902.
- Boswell, J., *Overgeleverd aan vreemden, het verlaten van kinderen in de oudheid en de middeleeuwen*, Alphen a/d Rijn, 1990.
- Brown, Peter, *Lichaam en maatschappij. Man, vrouw en seksuele onthouding in het vroege christendom, 50 na C. - 450 na C.*, Amsterdam 1990.
- Brown, Peter, *De opkomst van het christendom in Europa*, Baarn 1997.
- Clark, Elizabeth A. 'Sexuality', in: Everett Ferguson (ed.), *Encyclopedia of Early Christianity*, New York 1999.
- Ferguson, Everett, *Backgrounds of Early Christianity*, Grand Rapids/Michigan 2003.
- Ferguson, Everett (ed.), *Encyclopedia of Early Christianity*, New York 1999.
- Fiedrowicz, Michael, *Apologie im frühen Christentum. Die Kontroverse um den christlichen Wahrheitsanspruch in den ersten Jahrhunderten*, Paderborn 2000.
- Fox, Robin Lane, *De droom van Constantijn. Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk*, Amsterdam 1991.
- Friesen, Steven J., 'Injustice or God's Will: Explanation of Poverty in Proto-Christian Communities', in: Richard A. Horsley, *Christian Origins*, Minneapolis 2005.
- Geoghegan, Arthur T., *The Attitude towards Labor in Early Christianity and Ancient Culture*, Washington D.C., 1945.
- Giardina, A., *De wereld van de Romeinen*, Amsterdam 1992.
- Goehring, James E., 'Monasticism', in: Everett Ferguson (ed.), *Encyclopedia of Early Christianity*, New York/London 1999.
- Graaf, J. van der, *Een land van minderheden*, Heerenveen 2008.
- Grant, Robert M., *Early Christianity and Society*, London 1978.
- Hagenbach, K.R., *De christelijke kerk in de drie eerste eeuwen, deel 2*, Rotterdam 1853.
- Hamman, A.G., *Dagelijks leven van een vervolgte minderheid*, Utrecht 1987.

- Hanson, R.P.C./D. Jousot (ed.), *Hermias, Satire des philosophes païens. Introduction, texte critique, notes, appendices et index*, Parijs 1993.
- Harnack, A. von, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig 1924.
- Heide, G.J. van der, *Christendom en Politiek in de tijd van keizer Constantijn de Grote*, Kampen 1979.
- Hovius, W.Chr. e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw, 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij, 's-Gravenhage* 1993.
- Kant, I., 'Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?', in: W. Weischedel (ed.), *Immanuel Kant, Werke in zehn Bänden, 9, Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik, erster Teil*, Darmstadt 1983.
- Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, in: W. Weischedel (ed.), *Immanuel Kant, Werke in zehn Bänden, 4*, Darmstadt 1983.
- Leupen, P., *Gods stad op aarde, eenheid van Kerk en Staat in het eerste millennium na Christus*, Amsterdam 1996.
- Leveils, Xavier, *Contra christianos. La critique sociale et religieuse du christianisme des origines au concile de Nicée (45-325)*, Berlijn 2007.
- Meeuse, C.J., *Schijn bedriegt. Een christelijke visie op toneelspel en speelfilm*, Barneveld 2008.
- Meijer, Fik, *Wagenrennen. Spektakelshows in Rome en Constanti-nopel*, Amsterdam, 2004.
- Meijer, Fik, *Gladiatoren. Volksvermaak in het Colosseum*, Amsterdam 2006.
- Meijer, Fik, *Macht zonder grenzen. Rome en zijn imperium*, Amsterdam 2006.
- Meijer, Fik, *Vreemd volk. Immigratie en discriminatie in de Griekse en Romeinse wereld*, Amsterdam 2007.
- Meijering, Eginhard, *Geschiedenis van het vroege Christendom. Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constan-tijn*, Amsterdam 2004.
- Munier, Ch., 'Labour', in: Angelo Di Berardino (ed.), *Encyclopedia of the Early Church*, Cambridge 1992.

- Oort, J. van, 'Van Paulus tot Augustinus. Aspecten van evangelisatie, cultuur en vreemdelingschap in de eerste eeuwen', in: C. van Leeuwen e.a., *Met het Woord in de tijd*, 's-Gravenhage 1985.
- Oort, J. van, *Jeruzalem en Babylon*, 's-Gravenhage 1986.
- Pouderon, Bernard, *Les apologistes grecs du IIe siècle*, Parijs 2005.
- Pouderon, Bernhard/Marie-Joseph Pierre/Bernard Outtier/Marina Guiorgadzé (ed.), *Aristide, Apologie. Introduction, textes critiques, traductions et commentaire*, Parijs 2003.
- Praet, D., *De God der goden, de christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen 1995.
- Provoost, Arnold, *De eerste christenen. Hun denken en doen*, Kampen 2009.
- Rip, Martijn, *Slavernij in het Romeinse Rijk*, z.p., z.j.
- Seipel, I., *De economisch-ethische theorieën der kerkvaders*, Leiden z.j.
- Stark, Rodney, *De eerste eeuwen. Een sociologische visie op het ontstaan van het christendom*, Baarn 1998.
- Trouillez, Pierre, *Van Petrus tot Constantijn. De eerste christenen*, Leuven 2002.
- Trouillez, Pierre, *Bevrijd en gebonden. De Kerk van Constantijn (4de en 5de eeuw n. Chr.)*, Leuven 2006.
- Veen, Koert ter, *Van lammeren naar leeuwen. Over de opkomst van het christendom*, Soesterberg 2004.
- Visser, J.Th. de, *Kerk en staat, eerste deel*, Leiden 1926.
- Voulgarakis, Elias, 'Das spöttische Duell zwischen Christen und Heiden während der ersten drei Jahrhunderte', in: *Theologia. Epistemonikon periodikon* 43 (1972).
- Waterink, J. e.a. (red.), *Cultuurgeschiedenis van het Christendom*, Amsterdam 1948.
- Wiedeman, Th., *Emperors and Gladiators*, Londen/New York 1992.
- Wistrand, M., *Entertainment and Violence in Ancient Rome, The Attitude of Roman Writers in the First Century A.D.*, Göteborg 1992.
- Wit, J.J. de, *Matrimonium et Divortium*, z.p. 2007.
- Wright, David F., 'Homosexuality', in: Everett Ferguson (ed.), *Encyclopedia of Early Christianity*, New York 1999.

Bijlage 1. Vroegchristelijke auteurs

Athenagoras

Athenagoras (ca. 133-190) is een christelijke apologeet. Voor zijn bekering was hij waarschijnlijk Platonist. Zijn bekendste werk, *Smeekschrift*, schrijft hij in 176 of 177. In dit werk klaagt hij over de onlogische en onrechtvaardige discriminatie tegenover de Christenen en de vervolgingen die zij ondergaan, en reageert hij op de verwijten van atheïsme, kannibalisme en incest.²⁸⁷

Clemens I

Clemens I is de vierde bisschop van Rome. De exacte periode dat hij de bisschopszetel bezet is niet bekend. Waarschijnlijk van ongeveer 90 tot 100. Er zijn twee werken die op zijn naam staan. I Clemens is een brief die omstreeks het jaar 96 is geschreven. II Clemens is een preek. Over het algemeen wordt aangenomen dat II Clemens niet door Clemens zelf is geschreven. De auteur zou de naam van Clemens hebben gebruikt om zijn werk meer gezag te geven.²⁸⁸

Clemens van Alexandrië

Clemens van Alexandrië wordt tussen 125 en 150 jaar geboren als zoon van rijke heidense ouders. Hij is kerkelijk schrijver en hoofd van de catechetenschool in Alexandrië. Eén van zijn studenten is Origenes. Clemens staat voor de uitdaging om de Christenen te bewaren tegen de dwaalleren van de gnostiek en tegelijkertijd om het Evangelie ingang te laten vinden bij de hogere sociale kringen van de samenleving. Drie belangrijke werken van hem zijn *Protrepticus*, *Paedagogus* en *Stromateis*. Tijdens de vervolging van 202-203 verlaat hij Alexandrië en vlucht naar Caesarea in Kappadocië. Daar sterft hij rond 215.²⁸⁹

---

²⁸⁷ Everett Ferguson (ed.), *Encyclopedia of Early Christianity*, Grand Rapids / Michigan 2003, p. 140-141.

²⁸⁸ A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981, p. 141-145.

²⁸⁹ Pierre Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn. De eerste christenen*, Leuven 2002, p. 168-185.

Cyprianus van Carthago

Cyprianus is een vroeg-christelijke schrijver uit de derde eeuw. Hij wordt geboren tussen 200 en 210. Zijn ouders zijn welgestelde en ontwikkelde heidenen. Zij laten hun zoon studeren op hoog niveau. Na de voltooiing van zijn opleiding wordt hij een succesvolle retor. Als hij ongeveer 40 jaar oud is, krijgt het christendom aantrekkingskracht op hem. Omstreeks 246 wordt hij gedoopt. Enkele jaren daarna wordt hij bisschop van Carthago. Tijdens de hevige christenvervolgingen in die tijd, worden veel christenen afvallig. Zelf vlucht Cyprianus naar het platteland. Van daar begeleidt hij zijn vervolgte kudde met brieven. In 257 breken er opnieuw vervolgingen uit en wordt Cyprianus gevangen genomen. In 258 wordt hij ter dood veroordeeld en onthoofd.²⁹⁰

Dionysius van Alexandrië

Over het leven van Dionysius is niet veel bekend. Op latere leeftijd is hij bekeerd tot het christendom. Net als Cyprianus van Carthago is hij een kerkvader van de derde eeuw. Van 247/8 tot 264/5 is hij bisschop van Alexandrië. Wanneer er tussen de bisschop van Rome en Cyprianus van Carthago een verschil van mening ontstaat over de vraag of ketters die naar de kerk terugkeren opnieuw gedoopt moeten worden, vervult Dionysius een bemiddelende rol. Helaas zonder resultaat.²⁹¹

Hippolytus

Hippolytus wordt omstreeks 170 in Azië geboren. Vanaf 192 is hij priester te Rome. Hij is een leerling van Irenaeus en wordt in het Westen als een van de belangrijkste kerkleraren van zijn tijd beschouwd. Hij verzet zich openlijk tegen de pausen van zijn tijd. Rond het jaar 235 wordt Hippolytus in het kader van de christenvervolgving door de Romeinse keizer Maximinus Thrax naar Sardinië verbannen. Waarschijnlijk sterft hij korte tijd daarna als gevolg van de onmenselijke omstandigheden in de Sardijnse mijnen.²⁹²

---

²⁹⁰ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 250-276.

²⁹¹ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 274-275.

²⁹² Ferguson, *Encyclopedia of Early Christianity*, p. 531-532.

Ignatius van Antiochië

Over het leven van Ignatius van Antiochië is weinig bekend. In het jaar 69/70 wordt hij bisschop van Antiochië in Syrië. Omstreeks het jaar 110 wordt hij ter dood veroordeeld. In Rome wordt hij in het Colosseum voor de wilde beesten geworpen. Op zijn reis van Antiochië naar Rome schrijft Ignatius zeven brieven aan christelijke gemeenten in Klein-Azië en Italië.²⁹³

Ireneus

Ireneüs van Lyon is de eerste grote theoloog en kerkvader van de christelijke kerk, na de periode van de apostelen. Hij wordt ca. 140 geboren in Klein-Azië. Met zijn ouders verhuist hij naar Lyon, de belangrijkste stad in de Romeinse provincie Gallie. Daar wordt Ireneus ten tijde van de regering van keizer Marcus Aurelius presbyter. In 177 ontsnapt hij aan een grote christenvervolging in Lyon. Daarna wordt hij aangesteld als bisschop van Lyon, wat hij tot zijn dood in ca. 202 blijft.²⁹⁴

Justinus de Martelaar

Justinus de Martelaar, ook wel Justinus Martyr genoemd, wordt ca. 100 in Flavia Neapolis in Samaria als heiden geboren. Als jonge man bezoekt hij diverse filosofische scholen, op zoek naar de waarheid. Op een dag is hij aan het mediteren, mogelijk aan de kust te Efeze. Daar ontmoet hij een vreemdeling die de profeten bij hem onder de aandacht brengt. Na zijn bekering tot het christendom wordt hij een belangrijke christelijke apologeet. Rond 165 wordt hij vanwege zijn christen-zijn te Rome onthoofd.²⁹⁵

Lactantius

Lactantius is afkomstig uit de Romeinse provincie Africa. Hij wordt ca. 250 als heiden geboren. In zijn geboorteplaats in Numidia studeert hij retorica. Vervolgens wordt hij in Nicomedia professor in de retorica. Na zijn bekering komt daaraan een eind. Hij schrijft apolo-

---

²⁹³ A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981, p. 14-16.

²⁹⁴ Trouillez, *De eerste christenen*, p. 142-160.

²⁹⁵ Ferguson, *Encyclopedia of Early Christianity*, p. 647-649.

getische werken waarin hij de leer van het christendom op voor heidenen begrijpelijke wijze uitlegt en verdedigt tegen heidense filosofen. Hij wordt ook wel de christelijke Cicero genoemd. In ca. 325 sterft hij.²⁹⁶

Melito van Sardes

Melito van Sardes is een christelijke schrijver uit de tweede eeuw. Hij is bisschop van de gemeente Sardes in Klein-Azië. Zijn geboorte- en sterfdatum zijn onbekend. Veronderstelt wordt dat hij ongeveer in het jaar 160 is gestorven. Melito is één van de eersten die de canon van het Oude Testament vaststelt. Hij reist hiertoe naar Palestina. Zijn canon bevat alle boeken die nu in het Oude Testament opgenomen zijn, exclusief Esther en de apocriefe boeken.²⁹⁷

Origenes

Origenes wordt in 185 geboren als zoon van godvruchtige ouders. Hij is leider van de catechetenschool in Alexandrië. Hij ontwikkelt het principe van de allegorische interpretatie, dat wil zeggen dat naast de letterlijke betekenis van de Bijbel een diepere geestelijke betekenis moet worden onderscheiden. Tijdens de vervolging onder keizer Decius wordt Origenes gevangengenomen en gefolterd. Aan de gevolgen daarvan overlijdt hij in Tyrus in 253 of 254.²⁹⁸

Polycarpus

Polycarpus is een leerling van de apostelen. In ca. 100 wordt hij aangesteld als bisschop van Smyrna. Polycarpus heeft een groot gezag in Klein-Azië en de wijde omgeving. Hij schrijft vele brieven (waarvan er één is bewaard gebleven) aan christelijke gemeenten om hen in het geloof te bevestigen en aan personen om hen te vermanen. Hij sterft op 86-jarige leeftijd de marteldood. De preciese datum van zijn dood is niet bekend. Waarschijnlijk in 155/156 of 167/168.²⁹⁹

---

²⁹⁶ Ferguson, *Encyclopedia of Early Christianity*, p. 660.

²⁹⁷ Ferguson, *Encyclopedia of Early Christianity*, p. 745-746.

²⁹⁸ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 185-217.

²⁹⁹ Klijn, *Apostolische Vaders 1*, Kampen 1981, p. 16-19.

Tertullianus

Tertullianus wordt omstreeks 160 geboren in Carthago (Afrika). Op 30-jarige leeftijd bekeert hij zich tot het christendom. Na zijn bekeering vertrekt hij naar Rome. Daar studeert hij klassieke vakken zoals Grammatica, Recht en Rhetorica en werkt als advocaat. Circa 195 keert hij terug naar Carthago. Hij is een invloedrijk, maar ook omstreden kerkvader. Hij levert een belangrijke bijdrage aan de verdediging van het christendom tegenover het heidendom. Het *Apologeticum* is zijn bekendste werk. Zijn ascetische visie op het leven leidt ertoe dat hij zich ergens tussen 207 en 213 aansluit bij de sekte van de Montanisten. Rond 230 komt er een eind aan zijn leven. Er zijn ongeveer 30 geschriften van hem bewaard gebleven.³⁰⁰

---

³⁰⁰ Trouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, p. 228-249.

Bijlage 2. Tijdbalk Vroege Kerk

